Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С.Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 41 (16652)

2003 чылдың АПРЕЛЬ 15, вторник

Ат салган шагы 22.15
Садар өртээ 3 рубль.

Моол делегация

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА УЛАМ КАЛБАРАР

Тыва Республиканың Чазаа биле Моолдуң Баян-Ульгий аймаанның администрациязының аразында кызыгаар чоогунуң садыг-экономика, эртем-техника болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага ат салыышкыны Кызылга, Чазак Бажыңының хуралдаар залынга дүүн, апрель 14-те, болуп эрткен.

Ийи таланың Дугуржулгазынга ат салырының байырлыг езулалын Тыва Республиканың Чазаанның Даргазы Ш.Д. Ооржак эге сөзү-биле ажыткан.Тыва Республика-биле кады ажылдажылганы калбартыры, ханыладыры-биле ажыл-албан кылып чедип келген Моолдуң Баян-Ульгий аймаанның губернатору дээрги Х.Баделханга удурткан делегацияның кежигүннеринге Чазактың мурнундан изиг байырны ол чедирген. Моолдуң аймактары-биле Тыва Республиканың аразында кады ажылдажылганы калбартыр талазы-биле Кызылда Моолдуң Чиңгине төлээзи дээрги Д.Пунцаг түннелдиг ажылды чорудуп турарын демдеглээн. Дугуржулгага ат салырының байырлыг езулалынга киржип турар Тыва Республиканың Чазак кежигүннерин Шериг-оол Дизижикович таныштырган.

Моолдуң Баян-Ульгий аймаанның губернатору дээрги Х.Баделхан Тыва Республиканың Чазаа эки уткуп, хүлээп алганы дээш өөрүп четтиргенин чугаазынга илереткен. Аймактың социал-экономиктиг хөгжүлдезин допчузу-биле таныштырган. Тыва Республиканың бүгү чурттакчы чонунга, Чазаанга Баян-Ульгий аймактың чонунуң база аймактың делегациязының өмүнээзинден байырны чедиргеш, ажыл-ижинге, амыдыралынга чедиишкиннерни, чаагай кадыкшылды ол күзээн. Дугуржулгага ат салырының байырлыг езулалынга киржип турар делегацияның кежигүннерин дээрги Х.Баделхан таныштырган.

Кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага ТР-ниң Чазаанның өмүнээзинден Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Моолдуң Баян-Ульгий аймаанның администрациязының өмүнээзинден аймактың губернатору дээрги Х.Баделхан ат салганнар.

Тыва Республиканың Чазаанның Даргазы Ш.Д. Ооржак Дугуржулгага ат салган соонда допчу түве чугаалаан. Тыва Республиканың Чазаа биле Баян-Ульгий аймактың администрациязының аразында садыг-экономика, эртем-техника болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылганы калбартып, улам ханыладыры-биле ат салган чугула документиде айыткан хемчеглерни күүседир дээш боттуг ажылдарны ийи тала бир демниг чорудары кайызынга-даа ажыктыын ол айыткан. Ол ышкаш кызыгаар айтырыын чогумчалыг шиитпирлээринче кичээнгейни Шериг-оол Дизижикович угландырган.

Кызылда Моолдуң Чиңгине төлээзи дээрги Д.Пунцаг, Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.В.Брокерт болгаш ТР-ниң Чазаанның база Баян-Ульгий аймаанның администрациязының харыысалгалыг ажылдакчылары Дугуржулгага ат салырының байырлыг езулалынга киришкеннер. Оон аңгыда Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазы А.К. Донгак баштаан кожуунның төлээлери база киришкен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Дугуржулгага ат салыышкынының үезинде. ***Василий Балчый-оолдуң тырттырган чуруктары.***

УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Эрткен неделяда Кызыл хоорайга субботниктер уламчылаан. Апрель 11-де Кызылдың 40 ажыг организациязы боттарының быжыглаттынган девискээрлеринге ажылдаваннар. Субботникке 24 автотехника хаара туттунган, 500 кижи киришкен.

Бо субботниктиң кол сорулгазы — хоорайның девискээринде "чайгаар бүткен" бок-күзүрүм оваларны аштап-арыглаары болган. Пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезиниң, "Тываэнерго" акционер ниитилелдиң, күрүнеиң санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвүнүң болгаш Күш-ажыл яамызының коллективтери бо удаада эки ажылдаваннар.

Юрий ДАРБАА.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

♦ Ирактан дыңналып турар сөөлгү медээлерни езугаар алырга, ылап-ла огулуг медээлер база шоолуг эвес. Ындыг-даа болза, Багдадта автомат болгаш пулемет-биле аткылажыышкыннар бооп турар, колдуунда хамааты чон өлүм-чидимге таваржып турар деп, дүүн дыңнаткан.

♦ Саддам Хусейнниң төрүттүнген хоорайы Дикритти американнар ээлеп апкан, бомбалаашкын үезинде ирак президент өлүрткен деп медээ бар. Хусейнниң дузалакчызы турган генерал американнарга туттурган, ооң өчүүн езугаар алырга, Саддам Хусейн Багдадты бомбалап турда, шагда-ла өлүрткен деп медээ база бар. Кымга бүзүрээри бергедир ийин.

♦ Ооң-биле кады чүл дизе бо хүннерде Иракта ээзи чок ээн арткан өнчү-хөреңгини оорлап, үптээр чоруктар болза-даа дендии көвүдээни дүвүрелди болдуруп турар. Ындыг кижилер Кыдаттың Багдадта элчин чериниң 11 машинаазын, өске-даа эт-хереклерин когун үзе оорлап аппарган. Россияның элчин черинге мүн-не дегбээн, ында арткан он шаа кижи элчин черин карактап-камгалап турар. Харын-даа ук элчин чериниң чоогунда ирак хамаатылар безин россий элчин черин камгалаарынга киржип турар.

♦ Сөөлгү үеде, Иракта байдал чежедаа эки билдинмейн турар болза, ооң келир үезиниң айтырыы дүвүрелди эгелээн. Чижээ, Россияның, Францияның, Германияның күрүне Баштыннары Санкт-Петербургка ужурашкаш, бо айтырыгны Каттышкан Нациялар Организациязы шиитпирлээрин чугула деп көрген. А Ирактың келир үезиниң айтырыын чүгле АКШ болгаш Англия шиитпирлээр түве деп, Дж. Буш медеглеп четтигипкен. Австралияга эрткен миллион кижи киржикчилиг чыскаал-митингиниң киржикчилери бо айтырыгны база-ла КНО шиитпирлээр дээрин негээн.

♦ Ирак айтырыынга холбаштыр чамдык анекдоттар безин тыптып келген. Чижээ, "Сирилээн чөндек мен бе азы делегей эргези менде бар бе? – деп, Дж. Буш бодундан боду айтырган". Буштуң өг-бүлезиниң дугайында ийи фильм үнген. Оларны: "Буш-2", "Оглу адазы дээш" болгаш "Мелегей боорда, мелегейден дора" деп адаан. Чукча кижи солун номчуп орган: "Ирак тараачын ланчыызы-биле америк вертолетту аңдара адып каан. Вертолетта ок кавыны безин чок, элдептиин аа, хоочун аңчы вертолет картын камнааны ол чоор бе".

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырарының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединиң даргазының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 2 кезээниң "з" пунктузунга дүүштүр **Орлан Дозур-оолович ТИНМЕЙНИ** Арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырарының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай, 2003 чылдың апрель 10, № 280.

* * *

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле В.С. Донгакты шаңнаарының дугайында

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база төрүттүнген хүнүнден бээр 50 харлааны-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне комитединиң начальниги Владимир Саарымбууевич Донгакты шаңнаар.

Кызыл хоорай, 2003 чылдың апрель 14, № 281.

* * *

Тыва Республиканың Тожу кожуунунуң Ий болгаш Адыр-Кежиг сумуларының чагырга даргаларының соңгулдаларын томуйлаарының дугайында

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 10 чүүлүн база "Тыва Республикага тус чер ботбашкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 6 чүүлүн удуртулга болдургаш **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Тожу кожуунунуң Ий болгаш Адыр-Кежиг сумуларының чагырга даргаларының соңгулдаларын 2003 чылдың июнь 29-та кылдыр томуйлаар.

2. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай, 2003 чылдың апрель 14, № 282.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

УЛУГ ХУРАЛ: *Төлээлекчилер палатазы*

ҮНДЕЗИННИГ ШҮГҮМЧҮЛЕЛДЕР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының бешки хуралы болуп эрткен.

Орта депутаттар он айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган. "Тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында "ТР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында" ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелин сайгаргаш, ону чүүлдүгзүнүп деткээн. "Тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң статузунуң дугайында" ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелин Хоойлужудулга палатазының депутаттары чедир ажылдап кылбааны-биле Төлээлекчилер палатазы деткивээн.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К-Х.Ооржак Төлээлекчилер палатазының эрткен тос айларда кылып чоруткан ажылының дугайында отчедун берген. Чаа тургустунган палатаның ажыл-чорудулгазынга бергелер турза-даа, ону ажып эрткеш, ажылын шуудады бергенин ол демдеглээн. Үстүкү палатаның депутаттары элээн каш хоойлуларны чүүлдүгзүнүп деткээн, чамдыктарын чедир ажылдап кылыры-биле дедир эгиткен. Ооңбиле чергелештир депутаттар соңгулда мурнунуң программаларын, соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш элээн хемчеглерни алган. Төлээлекчилер палатазы доктаамал болгаш түр ажылдаар комиссияларны тургускан, олар хоойлулар төлевилелдерин ажылдаарынга киржип турарлар. Оон өске-даа ажылдарны палата кылган.

Эрткен тос айларда Төлээлекчилер палатазының организастыг, саң-хөө-ажыл-агый талазы-биле ажыл-чорудулгазын хандырары эргежок чугула айтырыг турган, ындыг-даа болза Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы, мурнунда турган Дээди Хуралдың аппарадының чамдык ажылдакчылары Төлээлекчилер палатазынга деткимче көргүспейн баар таварылгалар турганын Д.К-Х.Ооржак айыткан. ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының статузунуң дугайында, Улуг Хурал дугайында хоойлуларның төлевилелдерин апрель 23-те сессияга чугаалажырын Хоойлужудулга палатазының депутаттарындан дилээн Төлээлекчилер палатазының доктаалын сайгарып турар үеде, үстүкү палатаның депутаттары Хоойлужудулга палатазының адрезинге чамдык шүгүмчүлелдерни кылган. Ийи чугула бааза хоойлуну хүлээп албаанындан депутаттар тодаргай тургускан эргелери, хүлээлгелери, боттарының бүрүн эргелерин боттандырарының быжыг магадылалы чокка ажылдап турарын айыткан. Ылаңгыя чаа тургустунган күрүне эрге-чагыргазының органы Төлээлекчилер палатазынга олар кончуг чугула болуп турар. Ийи палатазының статузунуң дугайында хоойлулар чогун Хоойлужудулга палатазы ажыглап алгаш, Төлээлекчилер палатазының эргелерин кызыпкыяр чоруктар бар. Администрация бажыңы ниитизи-биле Улуг Хуралга хамааржыр, ындыг турбуже, Төлээлекчилер палатазы ажылдап орар кабинеттери дээш хөлезинин төлеп турар. Бо доктаалды чугаалажып турда, өскедаа айтырыгларны үстүкү палатаның депутаттары көдүрген.

"Бааза хоойлулар дугайында айтырыг тургустунуп келирге, Төлээлекчилер палатазының хуралындан Хоойлужудулга палатазының депутаттары чүге чоруй барганыл? Хоойлужудулга палатазы оларны хүлээп алырын чүге саададып турарыл? Хөйниити эгелээшкин-биле ажылдап турар Төлээлекчилер палатазының чүс хире депутаттары хуралдарга олуржуп турар, хоойлужудулга палатазының 22 депутады чүге сессияга четче келбейн турарыл? Тыванның Конституциязын езугаар Хоойлужудулга палатазының даргазы В.Оюн чаңгыс оралакчылыг турар ужурлуг, чүге ийи оралакчылыгыл? деп айтырыгларны депутаттар салган.

Үстүкү палатаның хуралынга Василий Оюнну чалаарын шиитпирлээн, ынчалза-даа аңаа олуржурундан ол ойталаан. Хуралга олурары-биле артып калган Хоойлужудулга палатазының депутады А.П.Дамба-Хуурак айтырыгларга харыылаан. Төлээлекчилер палатазының депутаттары-биле чаңгыс эп-сеткилдиин ол илереткеш, үстүнде айыткан бааза хоойлуларны хары угда хүлээп алыр бодалдыын, олар үгле депутаттарга эвес, соңгукчуларга база чугула херектиин айыткан. Ынчалза-даа кудуку палатаның маңаа хамаарыштыр санал-бодалы билдинмес.

В.МАКАРОВА.

2003 чылда Тыва Республикага күрүне эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге кончуг эки чырыдып турар материал дээш республика конкурузунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың апрель 7 № 144/753 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. Якушкинаның информациязын дыннааш база 2003 чылда Тыва Республикага күрүне эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге кончуг эки чырыдып турар материал дээш республика конкурузунуң дугайында Дүрүмнүң төлевилелин көргеш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.2003 чылда Тыва Республикага күрүне эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге кончуг эки чырыдып турар материал дээш **республика конкурузун 2003 чылда чорудар.**

2.2003 чылда Тыва Республикага күрүне эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгулдаларны база соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге кончуг эки чырыдып турар материал дээш республика конкурузунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар (кожуп каан).

3.2003 чылда республика конкурузун эрттиреринге чарыгдалдарны девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннерин өөредир база аныяктар-биле, политиктиг партияларның болгаш массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери-биле ажыл чорудар талазы-биле ниити хемчеглерни боттандырарынга көрдүнген акшахөреңгиниң күсели-биле үндүрер.

4.Тыва Республиканың Журналистер эвилели-биле дугуруштунган конкурс комиссиязының составын бадылаар (кожуп каан).

5.Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2003 чылдың апрель 7-де № 144/753 доктаалы-биле БАДЫЛААН

2003 чылда Тыва Республикага күрүне эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгулдаларны база соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге кончуг эки чырыдып турар материал дээш Республика конкурузунуң дугайында

ДҮРҮМ

Тыва Республикага күрүне эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче демократтыг база хостуг соңгулдалар Тыва Республиканың амгы политиктиг амыдыралында эң чугула чедиишкин болуп турар.

Амгы үеде массалыг информация чепсектери хөй-ниитиниң санал-оналын алырының эң дээштиг чепсээ апарган. Ниитилел амыдыралының янзыбүрү талаларының дугайында, ооң иштинде соңгулда чорудулгазының дугайында ылаптыг база долу информация дээш улуг харыысалга оларга онаажып турар.

Соңгулдаларның белеткелин болгаш эрттиреринин долу база боттуг чырыдарынга идигни бээри, соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын тайылбырлаары-биле Тыва Республиканың Журналистер эвилели-биле кады Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы 2003 чылда Тыва Республикага күрүне эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге кончуг эки чырыдып турар материал дээш **республика конкурузун** чарлап тур.

Конкурстуң негелдези

1. Конкурсче киирген материалдар болза демократияны, соңгулдаларның ажык-чарлыг чоруун улам ыңай хөгжүдеринче, соңгулда эргезиниң болгаш соңгулда чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республикага хамаатыларның эрге-хоойлулуг чырыдыышкынынче угланган болур, а ол ышкаш боттарының соңгуур эргелерин идепкейлиг ажыглаарынче соңгукчуларны хей-аът киирген, бадылаашкын үезинде оларның күзел-соруун медерелдиг илередиринге дузалаан турар ужурлуг.

2. Конкурстуң чоруп турар үезинде (2003 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир) бо Дүрүмнүң I пунктузунда айытканын езугаар янзыбүрү деңнелдиң соңгулдаларының белеткелин база эрткенин, а ол ышкаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын чырыдып турар бөлүк материалдарны чырыкче үндүрүпкен журналистер конкурска киржип болур.

Конкурсче материалдарны Тыва Республиканың Журналистер эвилели, солуннарның болгаш сеткүүлдериниң редколлегиялары, телерадиокомпаниялары, а ол ышкаш хоорайларның болгаш кожууннарның соңгулда комиссиялары шилип үндүрер.

3. Парлаттынган материалдарны, аудио база видео-бижилгелерни авторлар дугайында эргежок чугула медээлери-биле кады ТР-ниң Журналистер эвилелиниң секретариадынче чорудар (Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, каб №75, **харылзажыр тел:** 1-06-17; 3-17-87; 3-17-90). Конкурс комиссиязы көөр база үнелелди бээр кылдыр 2004 чылдың февраль 1-ге чедир чорудар.

4. Конкурс комиссиязы конкурстуң түңнелдерин үндүрер болгаш 2004 чылдың март 1-ге чедир тиилекчилерни тодарадыр.

5. Конкурстуң тиилекчилеринге шаңналдар:

Чаңгыс бирги шаңнал — 10000 рубль;

Чаңгыс ийиги шаңнал — 5000 рубль;

Чаңгыс үшкү шаңнал — 3000 рубль;

Үш мактал шаңнал (кайызы-даа) — 1000 рубль.

6. Автор коллективинге шаңналды тыпсыр таварылгада, шаңналдың түңү өскерилбес, а Россия Федерациязының Негелде кодекизиниң 1059 чүүлүнүң 2 пунктузунуң негелделеринге дүүштүр автор коллективиниң кежигүннеринге хуваар.

7. Шаңналдарны Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы конкурс комиссиязының шиитпиринге үндезилеп тыпсыр. Конкурстуң тиилекчилерин Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының, Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң болгаш массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери олуржуп турда, байырлыг байдалга тыпсыр.

ЧЕДИНМЕС УЛУСКА ТӨЛЕВИР ЧОККА

Эрткен чылдың күскү дүжүт ажаалдазындан ап чоруткан хемчеглер анализиниң түннелинден алгаш көөрге, республиканың барык бүгү кожууннарының ажыл-агыйлары часкы хову ажылдарының үезинде тарылга сезонунуң хуусаазынче, агротехниктиг ажылдарны чогуур хемчээли-биле чорутпайн, тарып турар үрезинниң шынарынче кичээнгей салбайн турганы илереттинген. Бо айтырыгларны чугулага алыры – чыл келген тудум-на черге тараа, картофель, ногаа аймаа тарыыр кижи бүрүзүнге сагыттынар ужурлуг.

Бо чылын час эрте дүжүп, когурумнуг хатшуурганын өйлеп-өйлеп хадып эгелээн. Ынчалзажок кожуун, суму чагыргалары боттарының эргезинде даңзы езугаар бактаап турар өреге бүрүзүнүң кажаа-хериминиң кышкы бок-күзүрүмүн аштап, оларны тарылга шөлдериниң белеткелинче белеткендирип, ниити субботниктерже киириштирип турары чугаажок. Чоокта чаа бистиң корреспондентивис Чөөн-Хемчик кожуунуң Бажың-Алаак суму чагыргазының даргазы Александра Хаяевна ДОНГАККА ужурашкаш, оларның часкы үеде чымыштыг ажылының башкылын сонуургаан.

Кыска интервью

— Александра Хаяевна, амгы үеде кайы-даа кожуунда чагырга ажылдакчыларының ажылының кол угланышкыны чаңгыс аай – часка белеткенири-ле болгай. Бо хүннерде ол ажыл силерде кандыг аайлыг башкарлып турарыл, сумуда чеже санныг өреге барыл?

— Бажың-Алаак, Баян-Дугайның ажыл-ишчи чону бойдустан чайгаар бүткен, чараш булунда чурттап олурар. Сумуда 10 арбанда 1817 чурттакчы чон, ниитизи-биле 412 өреге саны бар. Өреге бүрүзү огородту тарып, малды тудуп турар. "Хүн – черни чемгерер, а чер – кижини" дээри ышкаш, сөөлгү үеде бажың-алаакчылар чер-биле ажылдап өөрени бергеннер. Ынчангаш черге кайы хире хамаарылгалыг болдур сен, ие-черин сеңээ ол хирени шаңнаар деп чүүлдү ыяк сагып чоруур бис.

Бо хүннерде час дүжүп, черниң кырыкы довураа кургааныбиле чергелештир суму девискээринде чурттакчы чон бодунуң долгандыр богун аштап-арыглап, херим-кажаазының ойбакдыдыын септеп кылып, буга-сумуннарны белеткей берген. Мындыг белеткелдер-биле эгелээш, дыка хөй өрегелер чылдыңна кызыл-тастың, суланың, картофельдиң багай эвес дүжүдүн ажаап ап турарлар. Чамдык улус ажаап алган дүжүдүнүң артыкшылдыын чонунга чиик өртекке садып, аргазын тыва бергеннер. Ындыгларга сумудан Отукпай Монгуш, Чодураа Монгуш, Ирина Хунай-оол, Валерий Ондар дээш, өскелерни-даа чоргааралбиле адап болур.

Амгы үеде көдээ чоннуң сонуургап турар айтырыгларының бирээзи – черниң өртек-хөлезини. Тарылга, одар шөлүнүң, тудуг кылыр ийикпе, азы түр үеде арендага ажыглаар черлериң чер үндүрүү чылдың-на өзүп-даа турза, чон үе-шаанда үндүрүглерин төлеп ап, черин чөп ажыглап турарлар. Алган черин кайы хамаанчокка кара туразында, чөпшээрел чокка шын эвес ажыглап турар кижилерге торгаал-даа онаар таварылгалар тургулаар.

— Чонун ажыл-ишчи деп үнелээринден артык шаңнал каяа турар боор. А бо "ийи-чаңгыс кижилер" деп-ле, чугаа кадында ажыглай бээривис таварылгалар силерде кандыгыл?

— Ол шын айтырыг салдынды. Ынчанмайн канчаар, хөй чоннуң аразындан ыяап-ла бир-ле чүве үнүп келир, бисте база ындыг таварылгалар тургулаар-дыр. Оларның аттарын республика солунунга чыккыладыр адап болгай. Ындыг-даа болза, хүн ийис болгай, бир шагда оларның черле миннип келир үези тура бээр. Ажы-төлүн ажыл-агыйга өөретпес, ал-боттары арага-дарыга сундулуг өг-бүлелерни чок деп чугаалап шыдавас мен.

Эрткен чылын чагырга чери черни аңдаргаш, 2 шоодай үрезинни өреге бүрүзүнге берип турда-ла, чартыын чип алгаш, тарып алган үрезининге чедир ажаалда чок болганындан, ам ол өрегелер подвалында борбак картошка чок олурарлар. Бо чылын ындыг өг-бүлелерни тускай хыналдага алгаш, чагырга чериниң картошка тарыыр шөлүнге кады ажылдадыр деп бодап турар бис. А картошка, ногаа үрезинин хереглээн чонга чылдың-на үрезинни берип турар. Чүгле аргажок чедимчези багай өг-бүлелерге халас, өскелеринге күзүн эгидилгелиг кылдыр берип турар.

Машина-техника талазыбиле бергедээшкиннер турбайн турар. Чүге дизе тус чер чагыргазы бо талазы-биле ажылдарны кылып, дилеглиг чонну техника-биле үезинде хандырып турар. Чылдың-на бодун боду хандыртынган өг-бүлелер аразынга улуг конкурсту эрттирип турарывыс чаңчыл апарган. "Хүнчүгеш", "Сайзанак" ургларның ясли-садтары база чыл санында боттарының чиир чемин тарааш, оон багай эвес дүжүттү ажаап ап турарлар. Бо хүннерде оларның боттарының үрезиннери бар.

Чимисмаа МОНГУШ.

Чаагайжыдылга

СУУРЛАРЫВЫС АРЫГ ТУРЗУН

Сүт-Хөлдүң кожуун чагыргазының коллегия хуралынга часкы хову ажылдарының айтырыгларындан аңгыда, кожууннуң күрсанэпидхайгаарал төвүнүң санитар эмчизиниң болгаш өртке удур албан чериниң даргазының отчеттарын дыңнаан.

Ук отчеттарда дыңнадыышкыннардан алгаш көөрге, хар эрип эгелээни-биле чер карарып, кудумчуларда хар адаанга чыткан бок-күзүрүм көстүгүлеп келген. Ынчангаш Сүт-Хөл кожуунга апрельди — ашталга, чаагайжыдылга, майны — өртке удур демисел айлары кылдыр чарлаан. Хуралга чамдык эштер санал бергеш, бок төгерде шил, демир, өдекти аңгы-аңгы бөлүктей төгерин чедип алырын чугулалап көрүп турганнар. Ол канчаар-даа аажок шын. Чижээлээрге, мал өдээн кажаа-херимнериниң иштинден тракторлар-биле кудумчуларже үндүр үстүргеш, оон өскээр машина азы тергелерге чүдүргеш, сөөртүп кааптары дыка чогунгур. Шак мындыг аштапарыглаашкыннарны Кызыл-Тайга, Кара-Чыраа, Ак-Даш суурлардан көрүп болур.

Сүт-Хөл кожуунуң төвү Сут-Аксы суурнуң үстүү бажында бок төгер черде бок хөлчок улгадып, ооң адаа талазы суурже чоокшулап эгелээн. Ол-ла боктуң үстүү бажы Бора-Тайга сумузунуң тараа тарыыр шөлдеринче чоорту чоктап бар чыдар. Мөөңнеп төккен боктарны черже киир төп, кырын базырып дескилээр ажыл акшаландырыышкын чок болгаш чорбайн турар. Сүт-Хөлдүң кожуун бюджединде бок ашталгазынга, ону черге хөмеринге акша көрдүнмээн. Бүдүн чылда чаагайжыдылга дээш көрдүнген акшаның чамдыызын бок ашталгазынче үндүреринге түннел чок бооп турар. Суурларда тараан ыяштарывыс-даа көзүлбес, чүгле бок төгер черлерде овааларның чыл келген тудум-на өзүп турарының чылдагааны ында. Ол-ла хамык бок-күзүрүмден тынар агаарывыс, ижер суувус, бойдузувус хирленип турда, көрүп олурган херээвис чок-ла ышкаш. Россия Федерациязының хоойлуларында чурттакчылыг черлериң хирлениишкиннерин болдурбазынын, ону акшаландырарының дугайында чүүлдер чок эвес-ле болгай. Ындыг хоойлуларны тып танышкаш, аңаа үндезилеп, ТР-ниң Чазаанга негелде тургузар үе келген.

Ак-көк дээривис, аржаан сугларывыс, ногаан үнүштерлиг тайга-таңдыларывыс, шынааларывысты келир үеде чурттаар салгалдарывыска арттырары бистиң ыдыктыг хүлээлгевис дээрзин утпаалыңар.

Кызыл-оол МОНГУШ,
ТР-ниң бойдус курлавырлар эргелелиниң Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарда специализи.

"АДРЕСТЕРДЕН" – ХАЙ-БАЧЫТ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың Чазак хуралынга тургусканы кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел чорударының талазы-биле ат салганы айтыышкынын күүседири-биле апрель 8-тен эгелеп, кожууннарның иштики херектер килдистери, кожууннарның чагыргалары-биле кады зоналар аайы-биле семинар-хуралдарны чорудуп эгелээн: Эрге-хоойлу ажылдакчыларының семинар-хуралы Кызыл хоорайга апрель 22-де доостур.

"Участок шагдааларының ажыл-чорудулгазын экижидериниң талазы-биле хемчеглер" деп айтырыглыг семинар-хурал Чөөн-Хемчик кожууннуң төвү Чадаана хоорайга 9-11 хүннеринде болуп эрткен. Ооң ажылын ТР-ниң Чазак Аппарадының Эрге-хоойлу ажыл-чорудулгазының талазыбиле эргелелдиң килдис эргелекчизи Н.А.Воробьева башкарып эрттирген. Ук семинар-хуралга Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның иштики херектер килдистериниң ажылдакчылары киришкен. Ырак черден болгаш ийикпе, Мөңгүн-Тайганың төлээлери бо семинарга киржип келбээннер.

Семинар-хуралга участок шагдааларының материал-техниктиг хандырылгазының болгаш кадрлар талазы-биле байдалдан аңгыда, назы четпестерниң аразында кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турарының талазыбиле айтырыгларны чугаалашкан.

ТР-ниң ИХЯ-зының назы четпестер херектериниң талазыбиле килдистиң начальниги Саида Сеңгиниң чугаалаанындан алырга, федералдыг-даа төпте, республикада-даа назы четпестер аразында кем-херек үүлгедиишкиннери бирги черде туруп турар чидиг айтырыгларның бирээзи. Назы четпээн элээди ургларның кижизидилгезинче ада-иениң, школаның кичээнгейи кудулап, кижизидилге ажылын чогуур деңнелге чорутпайн турарындан кем-херек үүлгедиишкиннери өзүп турар. Бо чылдың үш айының дургузунда кем-херек үүлгеткени дээш 1286 элээди ургларны иштики херектер органнары бүрүткээн. Оларның хөй кезии школаларын кагган, кандыг-даа хайгааралда турбайн турар. Бо үеден эгелеп өзүп орар салгалдың кижизидилгезинче кичээнгей салбас болза, келир үеде байдалывыс нарын дээрзин Саида Сеңги чугаалаан.

ТР-ниң Юстиция херектериниң талазы-биле яамызының сайыдының оралакчызы Д.К.Долзатмаа "Тус чер органнарының административтиг комиссияларының дугайында", "Хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалынга ТР-ниң хамаатыларының киржилгезиниң дугайында" болгаш "Административтиг харыысалга дугайында" ТР-ниң хоойлуларынга хамаарыштыр кылган илеткелин семинар-хуралдың киржикчилери кичээнгейлиг дыңнааш, айтырыгларны салган. Ылаңгыя "Хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалынга ТР-ниң хамаатыларының киржилгезиниң дугайында" хоойлуга хамаарыштыр чедер-четпестерни чугаалашкан. Чижээ, ук хоойлуда айытканы болза, хөй-ниитиниң корум-чурумун эки тура-биле камгалаар, дужаал-биле кымны-даа томуйлавас. Бир эвес дружинник кижи ажылының үезинде кемдээшкин алыр болза, аңаа чиигелделер турбас. Шак мындыг уткалыг чедир кылдынмаан чүүлдерни семинарның киржикчилери айыткан.

Семинарга алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания дугайында айтырыгларны база чугаалашкан. Бо талазы-биле чаа даңзыдан алгаш көөрге, бо чылдың үш айларының дургузунда багай шынарлыг арага ишкениниң түннелинде республика девискээринге 89 кижи өлген. Оларның аразындан 38 кижи — херээженнер. Чадаана хоорайда багай шынарлыг арага садып турар "адрестер" база бар. Ынчалза-даа 9 муң ажыг чурттакчылыг Чадаана хоорайда ийи участок шагдаалары бо ажылды контрольдап шыдавайн турары билдингир.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң эвээш эвес кезиин кеземче херээн эрттирип чорааш хосталган кижилер кылып турар. Олар ажыл-хожул тыппайн, амыдырап-чурттаары-биле оор-сук кылып эгелээри база билдингир. Бо талазы-биле ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызының специализи Павел Очурнуң тайылбыры мындыг: "Олар ниитилелдиң база бир бүрүн эргелиг кезии-дир. Хосталып үнүп келгеш, ол кижилер өөренир, ажылга тургустунуп алыр эргелиг".

Чөөн-Хемчик кожууннуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар милицияның майору Болат Кууларның биске чугаалап бергени болза, бо чылдың 3 айларының дургузунда Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээринге 161 кем-херек үүлгедиишкиннери бүрүткеттингеи. Оларның колдуу аар кем-херектер болуп турар. Ылаңгыя назы четпестер аразында кем-херек үүлгедиишкиннери өзүп турар. Олар кежээки үелерде рюкзак-сумка чүктеп алгаш, дискотекаларга кээр. Рюкзактарының иштинде пиволар суккулап алгаш, ону ижип, ооң түннелинде чурум үреп, хамаатыларга айыылды тургузуп турар. Танцы үезинде башкылар келбес-тир. Оон аңгыда Чадаана биле Хайыраканның аныяктарының аразында үскүлежиишкиннер бар. Бот-боттарын эттеп, чокшуп турар. Бо хамык үүлгедиглериниң дөзү арага-ла болгай. Ону садыглардан бистер хавырып шыдавас бис. Чогум "адрестерни" хынап турар бис. Бо чылын 28 "адрести" хынааш, узуткадывыс.

Ажыы-биле чугаалаарга, бо болуп турар хамык үүлгедиглер бистериниң багай ажылывыс деп түннээр-дир мен. Мындыг чергелиг семинар-хуралдарны организастап турары эки-дир. Бо ажылды демнежип алгаш чорудары түннелди бээр. Наркотиктиг бүдүмелдер ажыглап турар кижилер бар бе дээн айтырыывыска Болат Самович мынчаар харыылады: "Эрткен чылын Чыраа-Бажынга 400 хире коробка чашпан садып алган узбек националдыг херээженни туттувус. Ол кижи 8 чыл хосталгазын казып шиитпирген".

Мындыг чергелиг семинар-хуралдарны удаа-дараа чыылдырып, хөй-ниитиниң кичээнгейин кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазынче углап, ажы-төл аразынга кижизидилге ажылын чорудуп турар болзувусса, бистиң хоорай, суурларывысты "Чаданград", "Чикаго" деп-даа шолалап адавас ийик.

Игорь ДАМДАК.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ ТАНЫШТЫРАЙН

Бараанны мөөңү-биле садар рынок

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде, удуртукчу болуп ажылдаары кымга-даа берге болган дээрзин, эрткен он чылдарның төөгүзү бадыткап турар. 1991 чылдан эгелээш, бир дугаарында, акшаның үне чокталыышкыны, ужу-бажы билдинмес, азы өскээр чугаалааргa, экономиктиг үндезинге быжыглаттынмаан рынок харылзааларынче бүдүрүлгелерниң хенертен киргени, социалистиг экономикага дүүштүр ажылдап турган бүдүрүлгелер улуг кризиске таварышкан. Оларның хөй кезии буураашкынга таварышкан, муң-муң кижилер ажыл чок арткан.

Экономиктиг кризис чеже-даа берге болза, тывынгыр, сагынгыр, тура-соруктуг удуртукчулар бүдүрүлгени бууратпайн, бир-ле аргазын тып, ажылчыннарын ажыл-биле хандырып, шыдажып үне бээр чорду. Ол кризисти шыдажып үне берген республикада санныг-ла удуртукчулар бар. Олар Чазактан хөй акша-төгерик-даа негеп турбааннар, өскээр чугаалааргa, бүдүрүлгени чаа экономиктиг реформага дүүштүр тургузуп, рынок экономиказынга бодунуң туружун тыпкан. Ындыг удуртукчунуң бирээзинге, ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң "Бараанны мөөңү-биле садар рынок" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң директору Владимир Кожай-оолович Ооржак дорт-ла хамааржыр.

Экономиктиг кризистиң кончуг берге чылдарында, 1995 чылда В.К.Ооржак Хереглекчилер ниитилелиниң төп бааза-зының директорунга ажылдап келген. Хоочун ажылдакчы, ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Х.Д.Монгуш, бо талазы-биле кадрлар шилилгезинге частырыг кылбаан. Бир талазында, аныяк удуртукчунуң эртем-билии четчир, Красноярскиниң садыг техникумун, Новосибирскиниң садыг университедин дооскан. Таңды, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга кожууннарга канчаар ажылдап чораанын билир, ийи талазында, рынок экономиказынче шилчилге үезинде аныяк кадрларга даянып, оларның чаартыкчы бодалдарын деткип, кады ажылдаарын бодаандаа чадавас. Ол улуг даргазының бүзүрелин шынзыдып шыдаандаа.

Кажан В.К.Ооржак 1995 чылда Хереглекчилер ниитилелиниң төп баазазын хүлээп ап турда көрген болзуңарза, чаржынчыгла турган. Республиканың чурттакчы чонунуң 70 хуузун аъшчем болгаш хереглелдиң янзы-бүрү бараааннары-биле хандырып турган баазаның хос складтары артып калган. Баштай-ла ооң бодалынга, көдээ чурттакчы чонну бараан-биле хандырар хамаанчок, канчап баазаны камгалап арттырарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Ооң кырынга чырык, чылыг, үндүрүглер дээш, өре-шире баш ашкан турган. Ол хире бай-шыырак садыг баазазы шак ынчаар хоозурай бээрге, кижи эгезинде бүзүревес чорду деп-даа чугаалап орду.

Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң төп баазазы мындыг байдалга кээрге, оларның көдээ кожууннарга турган кожполарынга байдал база-ла дүвүренчиг турган. Ооң кадында шак ындыг сандараашкынны ажыглап алгаш, чамдык кижилер бүгү өнчүнү холга тудуп, камгалаар туржук, ону оорлаар, боттарынга ажыглаар дээш, тускай планныг хөделип турганнар база бар. Ооң түңнелинде чамдык алыксак-чиксек удуртукчуларның удуртуп турган кожполары үптеттине бергени чажыт эвес болгай.

Берге үеде аныяк кадрга Хереглекчилер ниитилелиниң төп баазазын хүлээдип бергеш, Хонук-оол Доржуевич анаа көрүп олурбаан, бүгү талазы-биле деткимчени берип, арга-сүмезин кадып, ооң киирген саналдарынга деткимчени берип турган. Экономиктиг кризис чаңгыс Тывага болган эвес, бүгү Россия деңнелинде тургустунган чүве болганда, олар кожавыста Хакасияның, Красноярскиниң, Новосибирскиниң хереглекчилер ниитилелдериниң рынокка дүүштүр канчаар ажылдап турарын сонуургап, арга-дуржулгазын өөренип көрүп турганнар. Анаа олурар болза чүү-даа бүтпезин билгеш, ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Х.Д.Монгуштуң удуртулгазы-биле 1998 чылда Кемерова областың Хереглекчилер ниитилелиниң ажылының арга-дуржулгазын солчуп, Тывадан бөлүк кооперация ажылдакчылары чораанар. Владимир Кожай-оолович ол чоруп тургаш эскерген чүвези, Хереглекчилер ниитилелиниң хос складтарын, оларның өске-даа объектилерин шуптузун сайгарлыкчылар арендага ап алган, садыглап турар болган. Ол ынчан ооң бодалынга бараанны мөөңү-биле садар рынокту тургузарын бодап алган. Ол үеде бистиң сайгарлыкчывыс Саян артындан боттары барааннап, ол эккеп алган бараанын кыш, чай чок ажык дээр адаанга садып кээр, чаржынчыг-ла байдалга турган.

Алыс боду садыг талазы-биле тускай эртемниг кижи болгаш, кыска хуусаада баазаны сайгарлыкчылар ажылдаарынга таарымчалыг кылдыр тургузупкан. Хос турган складтарны шуптузун демир четкилер-биле өрээлдээш, сайгарлыкчы кижиниң чагыынга дүүштүр садыглаар шөлдү тускайлап берген. Бараанны мөөңү-биле садар рынокту тургузарынга, ооң организакчы талантызы тодаргайы-биле бадыткаттынган. Бир эвес ооң орнунга өске кижи турган болза, ол баазаны буурадып кааптар чадавас турган. В.К. Ооржак кончуг берге үеде баазаны хүлээп алгаш, ону бүрүнү-биле камгалап арттыргаш, ам республиканың чурттакчыларын аъш-чем болгаш янзы-бүрү хереглелдиң бараааннары-биле хандырып турар республикада улуг рынок төвү болу берген. Сөөлгү чылдарда республиканың көдээ сайгарлыкчылары Саян артынче барааннап ашпас апарган, мында чамдык сайгарлыкчыларның бараанының өртээ Абаканның өртээнге дүгжүп турар кижилер база бар.

Рынокта 100 ажыг сайгарлыкчылар ажылдап турар. Ол дээрге чүгле керээде көрдүнгени олдур. Чамдык сайгарлыкчыларда 4-5 кижи ажылдап турар. Сайгарлыкчыларның саарлып ажылдаарынга таарымчалыг байдалды рынокту девискээринде тургускан. Чылыг, чырык-биле хандырылга хомудал чок. Вагоннарда, контейнерлерде ажылдап турар сайгарлыкчыларга чырыкты киирген. Столовая, аптека доктаамал ажылдап турар. Корумчурум айтырыынга хамаарыштыр милицияның постузун тургускан. Баазаның иштинде хөй миллион акшаның барааны бар, ынчангаш дүн-хүн чок таңныыл албаны ажылдап турар. Рынокту ажылдакчыларының чугаазы-биле алырга, бо чылын сайгарлыкчылардан чаңгыс-даа хомудал кирбээн. Баазаның складтарында хос чер чок, вагоннар, контейнер тургузуп алыр болза, баазаның девискээри чедер.

Амыдыралдың нарын, берге үезинде чонунга дыка-ла ажыктыг ажыл-херекти бүдүрүп, кылып чоруур удуртукчу деп, Владимир Кожай-ооловичини ынчаар үнелээр кижи мен. Ажыл чок берге үеде бо рынок девискээрин чижеглей алыр болза, 1 муң хире кижи ажылдап, ажыл-биле хандыртынган деп болур. Эрттирилге черинде турар таңныыл оолдарның чугаазы-биле алырга, бир хүнде 600-700 хире машина рыноктуң девискээринче кирип турар. Оларның хөй кезии көдээ кожууннардан барааннап келген сайгарлыкчылар.

Рыноктуң девискээрин чаартып, чамдык эрги тудугларны ап каап, сайгарлыкчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш, ооң бодалы, планы улуг. Олар чүгле сайгарлыкчылар-биле ажылдап турар эвес, боттары садыглыг, ол хамаанчок көдээ суурларда безин садыгларны ажыдып алган улус болду. Эрткен чылдың түңнели-биле алырга, ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелинде орулгалыг ажылдаан бүдүрүлгелерниң бирээзи. Ниити саарылгазы 9,644 млн. рубль, ооң иштинде бараан саарылгазы 5177 млн. рубль, арендадан 4467 млн. рубль кирген. Арыг орулгазы 181 муң рубль. Чылыг, чырык болгаш үндүрүглерде өрези чок. Ынчангаш боттарының артыкшылдыг акшазы-биле рыноктуң девискээрин чаартып, улам-на калбартып орар.

— Келир үеде сорулганар кандыгыл, Владимир Кожай-оолович? — деп айтырарымга, ол дораан-на: — Чоорту баазаны катап тургузарын чедип алыр мен — диди.

Бодунга бүзүрелдиг болгаш дорт-ла харыылаар-дыр деп бодап ордум. Рынок экономиказы чижилгелиг болгаш чеже-даа хөй сайгарлыкчылар, хуу садыглар ажылдап турар болза, республиканың хереглекчилер ниитилелдери рынокта бодунуң туружун тыпкан, сөөлгү чылдарда көдээ кожууннарда кожполар база багай эвес ажылдап турар апарган. Ынчангаш Владимир Кожай-ооловичиниң баазаны катап тургузар мен деп чугаалап орары үндезинниг. Ажылынга сеткилинден бердинген, даартагы хүнге бүзүрелдиг, хүн бүрү кылган ажылдың түңнелин үндүрүп, сайгарып турары ооң чедиишкинниг ажылдап чоруурунуң бир талазы.

Республиканың политиктиг амыдыралынга төлептиг үлүүн киирип чоруур удуртукчунуң бирээзи. Чөөн-Хемчик кожууннуң Бажың-Алаак № 65 соңгулда округундан ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга депутатка депшиттирген. "Колдуунда көдээ кожууннарга ажылдап чораан болгаш көдээ чонбиле чоок харылзаа тудуп, оларның ажыл, амыдыралынга ажыкдуза чедириптер аргам бар ирги бе дээш, база ТР-ниң Улуг Хуралынга хүлээп ап турар хоойлуларга, ылаңгыя, кооперация, үндүрүглерге болгаш өске-даа амыдыралга холбашкан хоойлуларны ажылдап кылырынга бодумнуң үлүүмнү, саналымны киирер бодалдыг депутатка кандидатурамны көдүрген мен" дээр. Бо дээрге амгы үениң удуртукчузунуң мөзү-шынарының бир талазы-дыр. Республиканың политиктиг амыдыралындан хоорук, ооң иштики "делегейин" сонуургавас кижиден туруштуг удуртукчу кажан-даа үнмес.

Депутат хүлээлгезин күүседип, соңгукчулар-биле доктаамал ужуражып, быжыг харылзааны тудуп чоруур. Чон-биле чоок чоруур болза, кижи оларга дуза кадарындан, оон хөйну өөренип, билип алыр болгай. Кижи удуртукчу кылдыр төрүттүнмес, кижини чон удуртукчу кылдыр өөредип каар деп, улуг кижилер ынчаар чагыыр боор чүве. Ынчангаш Владимир Кожай-оолович чон аразында удуртукчу деп бедик атка төлептиг кижилерниң бирээзи. Ооң удуртуп орар рыногунуң иштинде кандыг сайгарлыкчы чок деп бодаар силер. Алыксак-чиксек, ажырымчы-хоптак-даа кижилер турар, ынчалза-даа олар чаңгыс багның унунда болгаш айтырыгны чөптүү-биле шиитпирлеп ап чоруур.

Рынок экономиказында эң берге айтырыгларның бирээзи — үндүрүг деп, ол меңээ каш-даа катап чугаалады. Ооң бодалыбиле алырга, кооперация системазынга турар бүдүрүлгелерге чиигелделиг үндүрүг турар ужурлуг дээр кижи болду. Бо кижи бодап көөрге, шынап-ла, ындыг болгу дег. Олар чонга, кижилерге ачы-дуза чедирип чоруур бүдүрүлгелер-дир, ачы-дуза чедирилгезинге чиигелделиг үндүрүг турар ужурлуг.

Бо рынокта Абаканның, Минусинскиниң сайгарлыкчылары доктаамал ажылдап турар. Чамдык сайгарлыкчылар Красноярскиниң, Новосибирскиниң, Томск, Барнаул хоорайларның фирмалары-биле дорт харылзаалыг ажылдап турарлар. Сайгарлыкчыларның садып турар бараанында чүү чок дээр боор, хөөрем кижи болза, чүгле кижи караа чок деп болур. Рынок экономиказының бистиң амыдыралывыска дорт шилчип келгениниң бир хевири-дир.

Бо рынокту республиканың чурттакчы чонунга, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ажыктыг кылдыр тургузар дээш хөйну кылып чоруур удуртукчу, чоннуң соңгуп алган депутады Владимир Кожай-ооловичиниң ажыл-ижин кысказы-биле таныштырарга мындыг-дыр. Ооң ажылын чон үнелээн.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң "Бараанны мөөңү-биле садар рынок" КХЭ-ниң директору В.К.Ооржак; рыноктуң девискээринде сайгарлыкчылар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

КАДЫКШЫЛ

БҮЗҮРЕЛИ УЛУГ

Өвүр кожууннуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи ***Валерий Николаевич Куулар*** "аарыгны эмнээриниң орнунга, болдурбааны дээре" деп бурунгаар көрүштүг принципти удуртулга болдургаш, чурттакчы чоннуң кадыын камгалаар болгаш быжыглаар талазы-биле улуг хемчеглерни ап, ажылдап турар.

Суурларда өг-бүле, кижи бүрүзүнүң кадыкшыл байдалы эмчиниң үргүлчү хайгааралынга турарын чедип алыр сорулга-биле кудумчуларны эмчи сестраларының санынга үлеп, быжыглаан. Үлелгениң түннелинде бир кижиге-ле 11-12 бажың онаажып турар. Шак ындыг элээн каш кудумчулардан тургустунган аңгы-аңгы бөлүктер эмчилерниң доктаамал хыналдазында. Бо чаа чүүл эвес, бүдүн республикада кылып чоруттунуп турар ажыл дээрзин Валерий Николаевич чугаалааш, кол-ла чүве ажылдың шынарын бедидеринче улуг кичээнгейни салып турарын онзалап демдегледи.

2002 чылдың түннелдери-биле кожууннуң чурттакчы чон аразында бирги черде чүрекдамыр аарыглары, ийиги черде арагадан хораннанган таварылгалар, үшкү черде ижин-сыңый аарыглары нептерээн болуп турар. Чыл дургузунда төп эмнелгениң инфекция салбырынга 89 арагадан хораннанган кижилер кирип, эмнеткени улуг эмчини дүвүредип турар.

Төрүттүнер деп турар чаш уругдан эгелээш, назылап улгаткан хоочуннарга чедир чоннуң кандыг чылдагаанныг аарып турары, кандыг байдалда чурттап турары база канчаар дузалаптарынга чедир айтырыгларны шиитпирлээринге чүгле эмчилер эвес, кожууннуң социал адыр, өөредилге, психолог-педагогтуг төп, чонну ажылга хаара тудар килдистиң сырый ажылдаары негеттинип турары билдингир. Бо талазы-биле демниг ажылдар эгелээн.

Ниитилелге чаңгыс кижи кажан-даа бай-шыырак, кадыкчаагай чурттаары болдунмас. Ниити чоннуң социал байдалы бедээн тудум, кижи бүрүзүнүң амыдыралы экижиир. Ол кижи бүрүзүнден дорт хамааржыр дээрзинге эмчи бүзүрээр.

Валерий Николаевич эмчи институдун дооскаш, Өвүр кожууннуң эң ырак булуңу Саглы суурга 17 чыл үре-түннелдиг ажылдааш, республиканың алдарлыг эмчизи атты алган. Ол кожууннуң төп эмнелгезинге удуртукчулап ажылдаандан бээр чартык чыл безин четпээн. Бо кыска хуусааның иштинде эмнелгениң октаттына берген турган чунарбажыңы база ниити чурттал-га бажыңы турган үрелген тудуг 18 өрээлдиг поликлиника кылдыр эде септеттинип, ажыглалга кирген.

Кожууннуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи келир үениң болгаш бо хүннүң кадрлар айтырыынче чугула кичээнгейни салып турар. Эрткен күзүн кожуун эмнелгезинге хирург болгаш 2 дугаар гинеколог эмчи немешкен. Эмнелге кадрлар-биле 80 хуу хандыртынган. Дерилге талазы-биле эмнелге Күрүне Думазының депутады Ч.Ч.Ондарның деткимчези, Кадык камгалал яамызының шугуму-биле 1 млн.рубль өртектиг көжүп чоруур УЗИ аппараттыг апарганы оларга улуг өөрүшкү болган.

Чаа ажылдаан улуг эмчиниң мурнунда ажылдар болгаш бодалдар хөй. А чоннуң талазындан аңаа бүзүрел улуг.

Чойганмаа САТ.

КАДЫК МЕН

Кызылда республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге үр-ле эмнедип чыттым. Ол эмнелгеде бичии уруглар база улуг улустар эмнедип турар. Оон аңгыда эмнелгеге кожууннардан эмчилер кээп, арга-дуржулга солчуп, билиин бедидип өөренип турарын дыка-ла чөпсүүп көөр чордум.

Эмнелгениң эмчилери болгаш сестраларының билдилиг эмнээшкинни чорудуп турарын, улуг-бичии аарыг кижилерге өгбүлезинде дег чылыг-чымчак, эвилең-ээлдек хамаарылгазын магадап ханмадым.

Аарыг кижи муңгарай-даа бээр таварылгалар турар. Ол үеде эмчивис Сара Дамасановна Шишканакова бисти эскерип билгензиг, арнында хүлүмзүрүү чайнаан чедип келгеш, аргасүмелерни кадып, сагыш човап чугаалашкаш чоруй бааргa, эмтаңдан артык өөрүшкү ол.

Бүдүжүнден оожум-топтуг Анна Александровна Монгуш эмчи кижи-биле чугаалажырда, эргеледип турганзыг чаңын көргеш, аарыг кижиниң чайгаарла сеткили өөрүп, сергеп келир.

Шак мындыг чаагай сеткилдиг, чымчак холдарлыг эмчилерниң холунга аарыг улус сегивейн канчаар! Шынап-ла, кажан кижибиле эмчи ужуражып, кадыкшыл байдалын айтырып турда, оон хүлүмзүрүүнде база бисче көрген карактарында бүзүрелдиң, идегелдиң отчугаштары хып турар.

Эмчилерим, эш-өөрүм-биле байырлашкаш чоруп турар үемде, аал-оранымга менди-чаагай чедеримни күзээн-даа ышкаш, сериин салгын арнымны суйбап, чанымда теректерниң будуктары чайганып артып кагган. "Аарыг-даа болзумза, сеткилимден кадык мен" деп бодалга алзыпкан чанып келдим.

Лина САТ.

Теве-Хая суур.

Аныяксыыр дизе...

Чараш кадам

Мээң 50 хар оранчок ажа берген кожам кадай оюнбаштак, танцы-самга кончуг ынак кижи. Бир-ле катап Чаа чыл байырлалында ол Хар-Кадын кылдыр кеттинип алгаш, таныттынмас маскалыг танцылап турда, ону аныяк оол чалап келген. Кадам ыятканындан буду безин бастынмайн барган. Харын-даа аялга дораан төне бергени аңаа дузалаан дээр кижи. Ооң соонда маскаларны уштуптарга, улуг назылыг угбайның ам-даа ээлгир, чараш сынын улус магадап ханмаан.

Чуртталганы үнеле

Капитан Врунгельдиң "Хемени канчаар адап алыр силер, ол ынчаар эжиндирер" дээн сөстерин сактыр боор силер. Бир чүвеге сонуургалды чедип ап, бодун омак-хөглүг аажычаңга кижизидери кижиниң чүгле бодундан хамааржыр. Кударалга алыспас, чуртталгада өскерилгелерге бодун таарыштыр алдынып өөренири чугула.

Бир минута иштинде каткы 30 минута күш-дамыр сайзырадыр мергежилгелер кылганынга деңнежир. Кижи каттырып турар үеде мага-боттуң бүгү шыңганнарының ажылы экижип турар. Баш мээзи хөй санныг биче бүдүмелдерден тургустунар, олар кижиниң назыны улгаткан тудум чыырлып, өлүп турар. А кажан кижи каттырып турда, олар тыптып турар. Хөглүг кижи кижиге эки энергияны дамчыдар болгай. Ынчангаш чуртталгада бодунга ынак, бодун хүндүлеп, бар чүвезин үнелеп, чырык чер кырынга чурттап чоруурум аксым кежии, өөрүшкүм дээрзин утпаза эки. Хүннүң херелдери дег хүлүмзүрүүң чайнап, күзелдериң бүдүп, хей-аъдың бедик тут.

Анчимаа МОНГУШ.

Каа-Хем суур.

Тамчыктыг уйгу

Кижи чуртталгазының үштүң бир кезиин уйгу байдалынга эрттирер. Кижиниң мага-бодунга уйгунуң доктаамал хереглелин аъш-чем хереглели-биле деңнеп болур. Эң ылаңгыя бичии чаштарга уйгу эргежок чугула үүл. Чүге дизе чаш кижи улуг кижиге бодааргa, дүрген туруучал, могаачал.

Кижи удуп чыдар үеде, баштың мээзи, мага-боттуң бүгү органнары дыштанып, чаа күш алыр.

Уйгузун чедир удуваан уруг — шаг чок, шугулдаачал. А эки удуп дыштанган уруг — сергек болгаш шимченгир.

Чаа төрүттүнген уруг ээп чемненир үезинден арткан үеде удуур. Бир хүн дургузунда 1 айлыг уругнуң уйгузу 18-20 шак үргүлчүлээр. Алды айлыында 16-17 шак, бир харлыында 14-15 шакка чедир кызырлыр. Уруглар үш-дөрт харлыында дүнеки үеде 12 шак, школа назыны чеде бергенде 9-10 шак удуурундан аңгыда, хүндүс база удуп дыштаныр болза эки.

5 айга чедир чаш уруг хүндүс 3-4 катап, 5-9 айлыында 3 катап, 9 айлыындан 1,5 харга чедир 2 катап, 1,5 хардан өрү бир катап удуур. Хүндүскү удуур үениң хемчээли 2 шак.

Бир эвес кижи чаңгыс ол-ла шакта удуп турар болза, ол чаңчылче шилчиир. Уруулардың удуур шагын сагып турар болзуңарза, ол дораан удуп,эки дыштаныр.

Эмер чаш уругнуң удуп чыдар үезинде холдарын шарывайн, бош чыттырары ажыктыг. Оң талазынче ийленип удуурга, чүректиң ажылдаарынга чиик болур. Удуп чыдар бичии чашты изиргенмес кылдыр шуглаар.

Бичии чаштарның тамчыктыг болгаш дораан удууру ону долгандыр турар кижилерден болгаш байдалдан кол хамааржыр. Уругга удуур бетинде өпей ыры ырлаары кончуг ажыктыг. Ырлап турар үеңерде бичии-даа дүвүрелдиг бодалдарга алыспайн, уруулардың оожургап, дыштанырын бодаңар. Үн-биле иениң иштики байдалы уругже дамчыырын утпаңар.

Чамдык уруглар дүнеки үеде оттур чаңчылдыг. Бо байдалды эдери-биле уруулар оттуп келген үеде оожургадып, удуурунга дузалажыңар. Дүне одунган уруулардны алаактырып, сергедир болзуңарза, ол-ла үеде уйгу чидер чаңчыл тыптыр.

Ажык агаарлыг байдалга удууру—уругларны дадыктырарының бир кол аргазы. Үргүлчү агаарлаткан азы ажык агаарлыг өрээлге удуп турар уругларның хан-дамыр болгаш угаан-бодал талазы-биле өзүлдези чедимчелиг. Ажык агаарга дыштыг болгаш тамчыктыг уйгу мага-бот, нерв системазын ханы дыштандырар.

Уругну дадыктырарда баштай 1,5-2 минуталап чоорту өөредир. Кышкы үеде чаа төрүттүнген уругну 10 градус сооктан кудулаваан агаарга удудуп болур. Чайын даштыгаа, хөлегелиг черге, удудуп болур. Эки дыштанган уруг сергек, шимченгир болгаш чемге хөөннүг болурун эскерип болур.

Уруг аараан таварылгада удууру база баксыраар. Мындыг таварылгада эмчиге көргүзүп, хынадыңар.

Людмила ШРУБ,
уруглар эмчизи.

Айтырыңар — харыылап берээл...

Редакцияга Кызыл кожуунда Лара Оюн, Елизавета Кыргыс, Аида Оржактан **остеохондроз** деп аарыг дугайында айтырган чагаа келген. Бо айтырыгга остеохондрозтан аараан аарыг кижилерни хөйү-биле эмнеп, дузазын кадып чоруур дээди категорияның массажизи, фельдшер эмчи **Ульяна Балдандан** харыылап бээрин дилээн бис.

Хан-дамырның бүдүмелдер эргилдези баксырааны-биле организмге дустар(щелочилер) чыглыр. Ол колдуу чүстер болгаш сиирлериң бөлдүнүшкен черлери—эгин бажы, чарын адаа, чүстер чоогу-дур. Олар үр чыглып чытканындан, хендирбелер болгаш чүстер аразын шыгыдып чыдар сугну(чарааны) кургадып, сөөктерни эледи-ринге чедирер. Ооң уржуундан нерв клеткалары дүрбүжүп, аартып *остеохондроз, артрит* дээн хевирлиг аарыгларны тывылдырар.

Остеохондрозтан аарбас деп бодаар болза, чем чиирин сагыыр. Организм аар хүлээп алыр чемнерни аргалыг болза, чивес. Ол дээрге колдуунда үстүг, дузаан чем, далган болгаш чигир аймаандан кылган чемнер.

Остеохондрозтан аараан таварылгада, нерв эмчизинге шинчилгени эртер. Бүдүмелдер эргилдезин дүргедедир эмнерден өске организмни быжыглаар эмнерни, хол массажын сүмелээр. Хол массажы чыылган бокту таратпышаан, хан-дамырның ажылын дүргедедир. Массаж дээн дээш-ле кайы-хамаанчок массажистерге туттурбас. Эмчи эртемниг болгаш массажист курстарын дооскан тудугжуга туттурар. Кижиниң тургузуун, точкаларын билбейн массаж кылыр таварылгалар нерв эргилдези кемдээринге, хендирбелерниң дискилерин тиглендиреринге чедирип болур. Ылаңгыя арынга массаж кылырда, улуг оваарымча херек дээрзин сагындырайн.

Чаңгыс удаа массажтан кижи экирий бээр деп чүве турбас, аргалыг-ла болза, массаж курузун 6 ай болгаш катаптадып чорза эки.

ООҢ АДЫ-БИЛЕ

Бистиң акывыс Куулар Доржу Көк-ооловичиниң ада-ие ызыгууру шагдан бээр Баян-Тала сумузунуң Ээр-Хавак, Дүвүрең ховуларынга чайлаглап, кыштап чораан бөдүүн малчын Куулар-лар, Ооржактар уктуг улус. Доржунуң төрээн адазы — Ооржактар уктуг, ол оглу бичии турдала аарааш чок болган. Доржунуң иези 3 оглун чаасканн азырап өстүрүп алган кончуг кежээ, ажылга уйгу-чыдын чок, быжыг турасоруктуг кырган-авай чораан. Кажан Тывага херечилелдер кылдыртып турда, Доржунуң иези оглун бодунуң фамилиязынга бижиттирип алган. Оон бээр-ле, акым Куулар болган кижи.

Доржу эр бооп улгатпаанда, ооң иези база аарааш чок болган. Ол улуг акызы Көшкендейниң өөнге өөренип, эртем-билиг чедип алган. Доржу кезээде чарылбас эштери Элдик-оол Куулар, Отук-оол Ооржак-биле үжелээ Кызылдың 2 дугаар школазын дооскаш, дээди эртем-билиг чедип алган. Элдик-оол — башкы, Отук-оол — иштики херектер органнарынга ажылдап чораан.

Бо үш эжишки аныяк үелеринде шөлээзинде Баян-Талага бо-ла чедип кээрлер. Оон клубка ужуражылгалар эрттирер, танцы-сам ойнап көргүзер, чонунга кедергей хүндүткелдиг, хөглүг оолдар чораан. Ол-ла чоруп тургаш, даайы болур ачам сугга албан келир. Олар келгенде Ээр-Хавакка улуг байырлал болган үве-биле дөмей хөглүг үве болгай.

Акым институдун дооскаш, чаавам Тана-биле кудазын эрттиргеш, Сүт-Хөлдүң Хөр-Тайгага эмнелге эргелекчилеп ажылдаан. Чаавам аныяк, дээди эртемниг башкы турган. Бо аныяк өгбүле амыдыралының эге базымнарын шак мынчаар көдээден эгелээн улус. 2 хире чыл болганда, акым Кызылга келгеш, 1 дугаар поликлиниканы эргелекчилеп, алдар-аттыг эмчи болуп ажылдаан. Ол РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, Ленин орденинин эдилекчизи, Баян-Таланың, Тываның база бир алдар-аттыг кижилериниң бирээзи, чоннуң хүндүлүг оглу. Доржу Көк-оолович Куулар аарыг-аржыкка таварышпаан болза, таптыг-ла 75 харлыг турар.

Акым Доржу Көк-ооловичиниң ынак эжи, уругларының аваазы, чаававыс Тана Кууларга, ооң уруг-дарыынга бүгү-ле экини күзевишаан, ооң өөренип чораан сууру Булуң-Теректиң бир кудумчузун ооң ады-биле адап, мөңгежидерин деткип, улуг идегелбиле дилеп олур мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

ДАЛДАП ЧОРААШ...

Кижи чырык чер кырынга төрүттүнгеш, чурттап чораан назынында өг-бүле тудуп чурттаан кадайы-биле эп-найыралдыг, бот-боттарын хүндүлежип, ынакшылдың кыптыккан одун өжүрбейн, ону хөмүрээртпейн чурттаарын күзээр. Ынакшыл дээрге түр үениң эвес, чурталгазының сөөлгү хонуктарынга чедир кижи амытанга чаяаттынган бойдустуң хайыралы, чүректериниң, судалдарының каттышканы, ажы-төл-дүр.

Мен бо-ла чорааш кайгаар, арай эпчоксунар, сеткилимге таарзынмас үүлүм бар. Хөлчок найыралдыг кады чурттап, чаңгыс орунга кужактажып алгаш, удуп чораан ажы-төлдүг ашак-кадайны бир дыңнаарга, ашаа өске кадайбиле чурттай берген, а чок болза кадайы өске ашак-биле чурттап чоруй барган болгулаар. Чамдыктары мырыңай оозун база хозуп каапкаш, база бирээзин эдерткен үгүрүп чоргулаар. Ынчаар ийи тарай кагжыпкаш, чурттай берген ашак-кадайның ажы-төлү-даа оларга шоолуг-ла сеткилинден ижикпес, ээлбес боор үве. Өзүп келген оол азы кыс уруг диригге каапкаш чоруй барган, кээргел чок аданы адам, иени ием-даа дивес-тир ийин.

Мен амыдыралымда мону херек кырында көрүп чор мен. "Кижи — өзер, кидис — шөйлүр", куда-дой болган черге каапкан ада-даа, ава-даа дижик, хүндүткел чок, арай чованчыг бооп артар боор чорду... Элээди назын үезинде өскүс-чавыс арткан уругдарыг харын ээлдек, эриг баарлыг—кады чурттай берген ирей-кадайны ачай-авай деп чоруур боор үве.

Кижи амытанның чурттаар назыны ындыг-ла үр эвес, чаңгыс чурттаар чурталгазында соңгу назыда үре-салгалынга бүдүштүг, төлептиг, кижи мөзүлүг чурттап кагза.

Оон бээр элээн каш чылдар эрте берди, мээң черге кады ажылдап турган эштерим бир кижиниң алган кадайларын санаарга, 15-16 чеде берген болбас ийикпе. Бүдүрүкчү кошкар, хуна мал эвес, үдээн көрүңер даан.

Кижиниң аас-кежии өгбүлезинде, ажы-төлүнде, өг-бүле талазы-биле будалып, самыынсадар чорук кылыры алыс багай. Кижи мөңгези-биле олчаан дүвүрээр эвес, ожаап көрзе-ле эки.

Өг-бүлезинден диригге чарлып, хөй кадай, ашак ап чоруур эр-даа, херээжен-даа улустарның төрелдери ындыг кижилерни херекке албас, арай тооксавас апаар. Хөй акша-шалыңныг, улуг албан-дужаалдарга-даа ажылдап чорааннар ындыг болгулаар боор үве.

Хөйге билдингир үвени чажырып, ойзуп-кыйзып канчаар деп. Хөөкүй-ле кады чурттап орган уруг-дарыының иезин куду көрүп, ону карак ажыттап, өске кадайлар "тырткылап", овуузуннап чурттап чоруур каш чаңныг "киргиннээн буура" дег кажар эрлерни чок деп болбас. Ындыглар үгле эрлерде эвес болдур ийин. Бо бужар чоруктуң алыс соо кончуг багай, хүннээшкин, аас-дыл, өг-бүлеге шошсодаа... Демги ол найыралдыг, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттап орган өг-бүле буступ дүжер, ажы-төлү өскүс-даа артып каары бар болгулаар ышкажыгай. Бо өөдежок чарлыышкынның өөскүп үнүп турар алыс дөзү база-ла арагалаашкында. Арагалаашкын кижини - үге-даа чедирер. Ынакшылды камнаар, үнелээр болза, өг-бүле туткан ийи кижи дириг чурттап чорааш, кажан-даа каашпас, улам-на харын бот-боттарын хүндүлежип, "оюн-оя, чигин-чире" чурттаар ужурлуг. Мен бо үүлүмнү хар-назыны элээн дөгүй-даа бергеннерге, чамдык аныяктарга-даа хамаарыштырып тур мен. Шыны-ла херек, куда хүнүнде өгленчип турар аныяктарны көөрге, өөрүнчүү аттыг — күдээ оол каты, катиезиниң өөнден душтуу кысты черге дээртпейн, кужактап алгаш үнгеш, машинага аппарып олурткан, бот-боттарынга кезээде ынак, хүндүлежип чурттаар бооп бады-даңгыраан берген, ошкашкан-чытташкан медээжок-ла турарлар. Элээн болганда чамдыктарын дыңнаарга, чарлы берген-даа болгулаар-ла болдур ийин.

"Далдап чорааш, сотка дүштүн, даянганың куруг болган", бо сөстер чиге болгаш өттүр-ле сөглээн. Кадайлар, ашактар далдап, сиилеңейнип чорааш, сотка олурганнарны чок деп болбас.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы суур.

„АРАГА ИШПЕ, АВАЙ"

Амыдыралда четпестерни, чедиишкиннерни 41 чылдарның иштинде парлалгага бижип келдим. Сөөлгү үеде эвээш санныг тыва чонум калчаа далайже дүлдүнуп бар чыдарын бодааш, уйгум чидип, ханы бодалдарга алзы бээр мен.

Чеже-даа үжүк-бижик чок чораан болза, бурунгу тыва чон бедик культуралыг чораан дизе, частырыг турбас. Эрте-бурунгу тыва кижилер арага ишпес чораан. Хойтпааның арагазы көгээржиктерде, ыяш хууннарда чежеге-даа чедир ында тургулаар үве. Өскээртен аалга келген улуг назылыг, 80-90 харлыг кырган улуска көгээржии-биле ап бээрге, олар ыяш хөлегези сериин черге аалдың салган аъшчемин чип каап, элээн үр хөөрежип олургулаар боор үве. Ол кырганнар аътка-даа шаппас, улуг эзирик-даа эвес, оожум чортуп чоруй баар.

Бурунгу тыва кижилер хейхоозун, халас хүн эрттирбес, кыжын суг болза, дүннүң орайынга чедир алгы-кежин эттеп, амырдыш чок ажылдап чорааннар. Ол үелерде хөй байырлалдар чок турган. Шагаа хүнү, оваа дагылгазы, дүк каккан үелерде арагалаашкың эвес, ойнап-хөглээн уруглар хөй боор чораан. Улуг улус уруг-дарыынга хүн бүрүде чагыг-сөзүн чугаалап, сургап чораан. Амгы үеде ада-иелер уруг-дарыым эки чоруңар деп чагыг бээр хамаанчок, боттары уругларынга "арага ишпе,авай, ачай" диртип турарын кижи көргеш, муңгарай бээр. Эр кижи ажы-төлүн, алган кадайын азыраар өг-бүленің кол чөленгиижи болур. Ол чорук чорааш, дора дээрге, эргекке үш ораам олчаны тыпкан турар дээр үве.

Коммунистиг партия үезинде "ажыл кылбаан кижи хлеб чивес" деп турду. Колхоз үезинде чаш уруглуг херээжен кижилер уруун үктеп алгаш, ажылдап чорду. Ам буга-шары ышкаш эрлер ажыл чок, пенсия назыны четкенчетпээни-даа хамаанчок пенсионер болгулаар.

Хоорай, суурларга чоруп чорааш, каракка чаржынчыг үвелерни кижи көргүлээр. Арагалаашкындан хөй кижилер өлүп, аарып турар-дыр. Авазын, адазын, дуңмазын, акызын өлүрүп турар ол үү деп үвел?! Кижи болуп төрүттүнген чаагай салым-чолун бодавас, сиилең чоруу-биле бирле арагачы кижиниң көгүлдезинге алзып, араганың аспаанче кирип турар аныяк кижилер кайы хөй. Эң-не муңгаранчыг халап, эмнеттинмес СПИД аарыг Тыва черивисте чедип келгени кижи бүгүдезин дүвүретпес аргажок. Ол үүл, база-ла арагалаашкын, наркоманиядан тарап нептереп турар халап-тыр. Бо-ла хевээр турар үве болза, арагалаашкын, корум-чурум чок чоруктар чонга моон-даа аар уржуктарны чедирер дээрзи чугаажок.

Бүгү тыва чонум, чаңгыс аай чаагай сеткил-хөөнче эглип көрээлиңер! Тыва чонувус шупту багай талаже кире бербээн, бурунгаар үткүлдүг чонум демниг хөделип тургаш, корум-чурумну быжыг тудуп ажылдаар үевис келбээн бе? Ылаңгыя суурларга корум-чурум хайгааараар кылдыр тускай бөлүктерден эвилелдеп, чогуур шаңналдарны үге тургузуп болбазыл.

Сүт-Хөл кожуунга Оолчукай дарга суму даргалап турда, эзирик кижилер барык чок чыгыы турду. Кайы черниң дарга-бошкалары эки ажылдап турар болдур, ол черде байдал черле үгээр эки турар ужурлуг. Чамдык черлерде арагалаашкынга удур эки үүлдерни кылып турарынга өөрүүрдүр мен. Бүрен-Хем суму чагырыкчызы Олег Лакпа, оралакчызы Светлана Анижи оларның "Арагалаар чорукту буруу шаап тур бис" деп кежээни организастап эрттиргенин солунда бижээн чорду. Бо болза эки эгелээшкиндир. Елена Монгуштуң кижи мөчээн черге хөй арагалаашкынның ажыы чок деп бижээнин үнелээр-дир мен. Корум-чурум эки турда, кижилерниң амыдыралы эки болур дээрзи кымга-даа билдингир. Тыва чонумну корум-чурумну экижидеринче, арагалаашкынны чок кылырынче кыйгырдым!

Сандю ТЮЛЮШ,
пенсионер.

ДУЗАЛАЖЫР ДЭЭШ

1928 улу чылында Далдыы, Опаан Ондарларниң өг-бүлезинге төрүттүнген бичии оол Бичиижик орлан, шоваа кылдыр өзүп келгеш, Чадааананың 7 чыл школазын дооскаш, дораан-на шеригже чорупкан.

—Шеригден халажып келгеш, Кызылдың башкы училищезин доозупканымда, Бай-Тайга кожуунуң школаларынга башкылаар кылдыр ОблОНО чоруткан. Аңаа бөдүүн башкыдан школа директорунга чедир ажылдааш, ол чер чурттуг башкы уруг Ыстай Сааяевна-биле өг-бүле тудуп чурттаанывыс ол. Ачам Далдыы Багдыржапович 1901 чылда төрүттүнген, 78 хар харлап чорааш, Шамбалыгга чок болду. Авам 70 харлааш, Кур-Чер суурунга чок болду. Оларның назы-хары улгады бээрге, өмек-дөмек болур, дузалажыр дээш Таңды кожуунга көжүп келгеш, башкылай бердивис.

— "Тыва тудуг" трестиң көжүп чоруур механизастаттынган колонназынга ажылдаар шыырак прораб, мастер улустар херек апарды, сени танывас, билбес эвес мен, ажылдап көрем" — деп, Геннадий Макарович Шубник Кызылдан келгеш, менден адырылбайн барган. — "Ийе харын, боданып көрейн" — деп кагдым. Школа директору дээрге-ле, школаның немелде тудуглары, чыл бүрүде ремонт-септелгези, ооң акша-көпееэ дээш, чежечеже катап республиканың көдээ тудуг, септелге тудуг трестеринге барбаан боор. Оларның мени таныыр, билири-даа чөп үве. Көжүп чоруур механизастаттынган колоннага мастерлеп ажылдай бердим. Ол үеде амыр-ла болгай, тудар тудугларга, капитал салыышкынынга акша-көпеекти кайы хире херегил, ынчаны бээр. Чүгле планныг сорулгаларның күүселдези дээш ажылдаар сен. Ажылдап келген чылдарымда дыка-ла хөй чурталга бажыңнарын, албан-организацияларның бүдүрүлгелерин тудуштум. "Тыва тудуг" трестиң администрациязы меңээ эки ажылдааным дээш материалдыг, моральдыг деткимчени көргүскенинге өөрүп чоруур мен" деп, ол чугаалап олур.

Бичиижик, Ыстай Ондарлар улус өөредилгезиниң шугумунга ажылдааш, чеже-чеже бичии чаштарны өөредип кижизитпээн дээр. Оларның аразында республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында алдарлыг ажылдакчылар кайы көвей.

Ооң-биле кады олар 2 оол, 2 кысты төлептиг кижилер кылдыр өстүрген. Оглу Семен — агроном эртемден, Вячеслав — инженер-механик, кыстары Надежда, Татьяна садыг-кооператив сургуулун дооскаш, коммерсант-садыгжылар болуп ажылдап чоруурлар.

Бичиижик Далдыыевич шаанда бичии оол тургаш-ла кожуун, сумуларга хүрешкеш, шүглүпдаа чорду. Хомуданчыг үве, караанга хоочу аарыг тыптып келген. Аңаа кезиишкин кылган сөөлүнде, шуут үве көрбестеп калган. Ам үгле кижи дузазыбиле ис базып кылаштаар апарган. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Күш-ажылчы фронтуга киржип чорааны-биле Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Бичиижик Далдыыевичиниң 75 хар харлааны, база күш-ажылдың хоочуну, Улус өөредилгезиниң тергиини деп аттың эдилекчизи Ыстай Сааяевнаның 70 харлаан юбилейи-биле боттарының дилээн чагыын езугаар ынак солуну "Шынны" дамчыштыр оларга быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, бүгү-ле үүлдерге экини күзедим.

Сегбе ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

ЧУРУМЧУДУП КӨРЗЕ...

Барыын-Хемчиктиң арга-арыг ажыл-агыйының даамалдары эрткен чылын арга-арыгны база бойдусту камгалаар талазы-биле рейдилерни чорудуп, хыналдаларны кылып, элээн хөй ажылдарны чоруткан бис. Арга-арыгны эрттен камгалаарындан аңгыда база бир кол ажылывыс – чөпшээрел чок ыяш кезерин чурумчудары. РФ-тиң Арга-арыг кодекизиниң 42 дугаарлыг чүүлүнде айытканын езугаар алырга, ыяш кезерде чүгле чаңгыс документ, ыяш кезер билет азы ыяш кезер ордер турар ужурлуг. Бо ийи документиден аңгыда, кандыгдаа чөпшээрелдиң херээ чок.

Ук чүүлдүң негелделерин хажыдып, билет чок ыяш кескен хамаатыларга РФ-тиң Чазааның 2001 чылдың май 21-де № 388 доктаалын удуртулга болдургаш, 207000 рубльге торгаал онаары көрдүнүп турар. Чөпшээрел чок ыяш кезер болза, ийи, үш дугаар бөлүктүң аргаларынга 100 катап, бир дугаар бөлүктүң болгаш камгалалдыг арга-арыгларга 200 катап, ыяш кезерде бижиттирип алыр билет өртээнден хөй торгаалды онаар апаар.

Бир дугаар бөлүктүң арга-арыгларынга азы өске камгалалдыг черлерден билет чок ыяш кескен торгаалдың түңү 90 муң рубльден көвүдей бээр болза, РФ-тиң кеземче хоойлузунуң 260 дугаарлыг чүүлүнүң бирги болгаш ийиги кезээн езугаар кеземче херээн онаары көрдүнген.

Ийи протоколду РФ-тиң кеземче хоойлузунуң 260-гы чүүлүнүң ийиги кезээнге дүүштүр херек оттургаш, судче чорудары-биле иштики херектер килдизинге киирип берген.

Арга-арыг ажыл-агыйында эки ажылдыг даамалдар эвээш эвес, оларның чижээнге, Чойганмаа Салчак, Аяс Монгуш, Валера Иргит хамааржыр. Ынчап кээрге, арга-арыг ажылдакчылары эскербейн баар боор дээн чижектиг камналгалыг төтчеглекчи чорук, хөй акша түңнүг каражага чедирип болур дээрзин баш удур сагындырып тур бис. Ниити түңнел кылдыр чонумга чагыым — ыяш кезерде, чүгле чөпшээрел херек. Ону черле чурумчудуп көрзе.

Хомушку МИХАИЛ.
Барыын-Хемчик арга-арыг ажыл-агыйының кол инженери.

Культура амыдыралы

СОЛУН МӨӨРЕЙ

Тывага херээженнер шимчээшкининиң 75 чыл оюнга тураскааткан "Тыва –бистиң өргээвис" деп хөй жанрлыг уран чүүл көрүлдези Кызыл кожуунга эрткен айның төнчүзүнде болуп эрткен. Баштайгы хүнде кожуун төвү Каа-Хем суурнуң албан организацияларының аразынга көрүлде болган. Ындыг көрүлделерге хөй акша чарыгдалдары үнери билдингир, ынчалза-даа бо удаада каа-хемчилер суур чагыргазының болгаш фестивальдың оргкомитединиң эки хөделгениниң түңнелинде тиилекчи коллективтерниң-даа, киржикчилерниң-даа шаңналдары четчир болгаш шынарлыг болган. Бо мөөрейниң деткикчилери ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары В.А.Молин, А.А.Неволин олар база кожуунда эң чиик өртектиг бараанналыг "Вид" садыының директору Р.М.Дмитриева бүгү чонну өөрткен.Бирги черниң шаңналы — өңнүг телевизор, дараазында черлерге музыкалыг төп болгаш хевис дээн ышкаш шаңналдар киржикчилерни хей-аът киргени чугаажок.

Демдеглексенчиг онзагай чүүлдерниң бирээзи — бо көрүлдеге албан организацияларның удуртукчулары идепкейлиг киржип, ажылдакчыларынга үлегерчижээн көргүскени болур. Оларга Каа-Хем суму чагыргазының даргазы Т.А.Сандакова, улуг эмчи О.Ш.Ондар болгаш өскелер-даа.

Март 28-те эртенгиниң 9 шактан эгелеп С.Базыр-оол аттыг Культура төвүнүң чанында "Кижи бажы кизирт, аът бажы оргу". Бир-ле улуг байырлал болур дээни ала-чайгаар билдинип келир. Аңаа турувуста, бажында ийи чиик машина,оон 3 улуг автобус хары угда халдып келзе-ле, Суқпак суму чагыргазының даргазы М.Ч.Сарыглар, РФ-тиң школаларының алдарлыг, Тыванның Улустуң башкызы А.И.Борбак-оол,ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Михаил Айыжы олар хамык чону-биле чедип келген болду. Амыр-менди солчуп турувуста, концертче үнериниң оочурунуң жребийин тыртар деп чарлапты.Ээлчег бир дугаарында сукпакчыларга таварышкан. Оларның концерти солун-на болду, ылаңгыя Араптан Борбак-оолдуң ырлап чораанын көрген эвес, дендии-даа ырлады. С.Базыр-оолдун аялгазы, сөзү С.Молдурганыы "Херээженге йөрээл" деп ырны ол ырлаарга,чон кайгап ханмаан.Октябрина Саая солистээн "Хаяа" деп танцы-сам база чараш-ла болду.

Ийиги ээлчегде Шамбалыг сумузу. "Ием күжүр чораан болза" деп ырының күүседикчизин көрүкчүлер диңмиттиг адыш часкап үдээн.

Ооң соонда ойнаан коллективтерниң кайызын кандыг дээр боор, шупту-ла багай эвес белеткелдиг болдулар. Жюри комиссиязы көрүлдениң түңнелин жанр аайы-биле болгаш ниитизи-биле үндүрген. Тиилекчи – Сукпак сумузу, ийиги черде — Кур-Чер, үшкүзүнде Каа-Хем суур болган. Суму чагыргаларының даргалары Михаил Сарыглар, Валентин Ооржак, Татьяна Сандакова оларның кызымаккай ажылын жюри онзалап демдеглээн. Ол ышкаш кожуун чагыргазындан удуртукчулар: Н.Ч.Ооржак, А.Х.Монгуш, Н.Т.Ондар оларның моральдыг база материалдыг дузазын мөөрейниң көрүкчүлери-даа бедии-биле үнелээн.

Маңаа чаңгыс-ла четпес чүүлдү айытпас болза хоржок – концерт номерлеринде эр улустуң рольдарын херээженнер ойнап турар таварылгалар кайы хөй. Дараазында чылдарда бо айтырыгже жюри онзагай кичээнгейни угландырарын сагындырбышаан, эр кижилерни мындыг мөөрейлерже элбээ-биле хаара тудуп, эвилелдээри чугула дээрзин жюри кежигүннери сагындырган.

Александр САЛЧАК,
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, жюри даргазының оралакчызы.

ДУГУЙ КЫРЫНДА АМЫДЫРАЛ

• Федералдыг орук албанын Тывага чүге тургусканыл? •

Тыванның девискээри кайгамчык каас-чараш, чайгаар бүткен чурумалдыг болгаш эгээртинмес бойдус байлактарлыг. Ынчангаш Тыва шаг-төөгүден бээр даштыкыларның кичээнгейин болгаш сонуургалын хайныктырып келген. Республиканың агаар-бойдузу кедергей дошкун: кыжын соок, чайгы үеде изиг. А орук харылзаазы ам-даа чедир сайзыраваан. Ооң кол чылдагааны: Тыва чуртунуң чайгаар бүткен бойдузунда: Чөөн чүкче көрүптээли — Тожунуң, Тере-Хөлдүң тайгалары, мурнуу чүгүвүсте — Таңды-Уула, барыын талавыста — Мөңгүн-Тайганың, Бай-Тайганың, Кара-Хөлдүң чүрек сиилээр, баш дескинер бедиктери, соңгу чүгүвүсте — Саянның тайгалары, даглары хүрээлеп алган.

Республиканың девискээринде оңгул-чиңгилдер, чоогалар, улуг-биче хемнер эмгежок. Шаанда тыва араттар мынчаар ырлажып чораан ийик:

Каа-Хемни канчап кежер
Хаак-биле салдап кежер,
Улуг-Хемни канчап кежер
Урук-биле салдап кежер.

Хаак болгаш урук-биле салдап кежип тургаш, эвээш эвес кижилер чырык өртемчейден чарылганын кажан-даа утпас ужурлуг бис. Ынчааргa республиканың чурт девискээри мындыг болганда, демир-орук Тывада чок, ону тудар дугайында айтырыг тургустунуп турар, хем транспорту сайзыраваан, агаар транспорту сөөлгү чылдарда хожудаашкынныг. Ынчангаш хоорайларда болгаш көдээ-даа черлерде бүгү амыдыралывыс автомашиналарның дугуйларының кырында-дыр. Ынчангаш автомобиль транспорту, ооң чазаглыг оруктары, көвүрүглери республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, чоннуң амыдыралынга онза чугула черни ээлеп турар.

"Тыва Республиканың девискээр-орук фондузунуң 2003 чылда бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың февраль 13-те хүлээп алганы, Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың март 4-те чүүлдүг деп көргени, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак ол Хоойлуга 2003 чылдың март 11-де ат салганы, ук Хоойлу ам күштүг болуп эгелээни таварылга эвес.

Тыванның бодунуң девискээринде автооруктарны, а ол ышкаш 237 километр узун дурттуг Абазаның чазаглыг оруун республиканың бодунуң девискээр-оруу деп санап турар. ТР-ниң ол Хоойлузунуң I чүүлүн езугаар Тыва Республиканың девискээр-орук фондузунуң 2003 чылда бюджедин 303. 436 миллион рубль түңге орулгалыг кылдыр, а ооң чарыгдалдарын база 303. 346 миллион рубль кылдыр бадылаанын демдеглээр апаар. Ынчангаш республиканың девискээр оруктарын септээр, көвүрүглерни быжыглаар болгаш чаартыр, сайзырадыр талазы-биле чаңгыс бо чылын безин улуг ажылдар кылдынган турар. Хоойлунуң дөртү чүүлүнде мынчаар айыткан: "**4 чүүл.** 2003 чылда фондунуң бюджедин күүседип турар үеде бо Хоойлунуң 1-ги болгаш 2-ги чүүлдеринде көрдүнген түңнелден ажыр немелде орулгалар кирген таварылгада акша-хөреңгини дериг-херекселдер садып алырынче, девискээрниң автооруктарын септээринче болгаш хөгжүдеринче база орук ажыл-агыйын эргелеп-башкарарынче шилчидер".

Шаанда Тыва Арат Республиканың үезинде автомобиль оруктары Тывага сайзыраваан чылдарда мынчаар ырлажып турганын утпаан мен:

Калдак-Хамар артын-сынын
Каскан болза, аштаан болза,
Хартыга дег чычааннарга
Калбак-делгем орук болза.
Калдак-Хамардан Кызылче угландыр кадыр мээсти куду чолаачылар кажан чазаглыг орук чок чылдарда улуг дытты ужургаш, дедир баштандыр автомашинаның соонга чыпшыр баглааш, кудургайны куду оргулаашче бадып турган: бир эвес автомашинаның тормозу салыптар болза, соонда сыра сөөрткен машинаның дүргени оожум болуп турган. Ынчаарда Калдак-Хамарның, Адар-Төштүң, Хаактыг-Ажыктың, Сесегениң берге арттарын дидими-биле ажып турган Тыванның баштайгы чолаачыларын бо чүүлге демдеглээри черле чүүлдүг боор: тыва черге эң баштайгы мергежилдиг болгаш коргуш чок чолаачы Түлүш Тажы, С.К.Токаның чолаачызы Василий Губанов, могаг-шылаг чок чолаачылар: Филипп Бады-Сагаан, Ондар Хунажык, Николай Уколов болгаш оон-даа өскелер.

Ам дээрге автомашиналарның чазаглыг оруктары, улуг-биче көвүрүглери туттунуп, орук харылзаазы, ылаңгыя сөөлгү он чылдар дургузунда (рынок харылзаазының берге байдалдары турза-даа), шапкын сайзыраанын сеткил ханыышкыны-биле демдеглээр бодаан мен. Тывага автомобиль оруктарын тударынга, септээринге, сайзырадырынга, көвүрүглерни кылырынга "Тыва автоорук" эргелелиниң даргазы турган Салчак-оол Саянович Санаа улуг үлүүн киргенин айтыры артык эвес.

С.С.Санаа 1949 чылда төрүттүнген. Сибирьниң автооруктар тудуунуң Омскиде институдун ол 1976 чылда чедиишкинниг дооскаш, Тыванның автооруктар эргелелинге үзүктелиишкин чок ажылдап, "Тыва автоорук эргелели" деп чугула бүдүрүлге черин сөөлгү он ажыг чылдар дургузунда билдилиг болгаш чедиишкинниг удуртуп келген. Тывага автооруктарны хөгжүдеринге ачыхавыяалары дээш Салчак-оол Санааны Тыва Республиканың Ордени, "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" деп медалы-биле шаңнаан болгаш "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты аңаа тывыскан.

Чогум кандыг үре-түңнелдиг ажылдарны кылганы дээш С.С. Санааны шаңнаанын ам көрүптээли. Чүл дээрге автомашиналар Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренге, Каргы бажынга, Тожунуң Тоора-Хемге чедип турар апарган. Амгы үеде республикада федералдыг ужур-дузалыг 48 улуг көвүрүглер, ниитизи-биле улуг-биче 278 көвүрүглер,3500 километр узун дурттуг чазаглыг оруктар бар. А ол бүгү көвүрүглерниң узуну 10 муң 292 вагонметр. Каа-Хемни кежилдир улуг көвүрүгнүң тудуун организастаар кылдыр, хөй тудуг материалдарын, ылаңгыя демир аймаан, акша-хөреңгини тывар талазы-биле Салчак-оол Саянович дыка улуг ажылдарны кылган, дендии бергелерни, моондактарны ажып эрткен. Ол көвүрүг стратегтиг ужур-дузалыг. Чүл дээрге Тожунуң бойдус байлаан моон соңгаар Хову-Аксының бүдүрүлгезинге чедиреринге Каа-Хемниң көвүрүү улуг ужур-дузалыг болур. Каа-Хемниң болгаш өскедаа кожууннарның чону амыраан: "Каа-Хемни канчап кежер, хаак-биле салдап кежер" деп ыры ам төөгү болуп арткан.

Бедик эртем-билиглиг, талантылыг удуртукчу Салчак-оол Санаа Улуг-Хемни кежилдир ийиги көвүрүгнү тудар, хемниң ол чарыында ооң оруун Кызыл — Абакан оруунга тудуштурар, а ол ышкаш чүрек сиилээр "Хөглүг-Арттың" оруундан ойталааш, чаа автоорукту тудар талазы-биле кайгамчык күжениишкинниг болгаш чаагай үре-түңнелдиг ажылдаанын айтыр херек. А Улуг-Хемни кежилдир кол көвүрүгнүң быжыглал баганалары үрелип, озал-ондакка чедирер деп барганын автоорук тудуунуң талазы-биле бедик эртем-билиглиг болгаш улуг дуржулгалыг специалист Санаа чогуур үезинде эскергеш, көвүрүгнүң капитал септелгезин эгелээш, 2002 аът чылының чайынында доозуп, ук көвүрүгнүң ийи ужунда ак даш дөрт аттар тураскаалын тургускан. Ол тураскаал аттарны тургузарынга тааржыр дашты Саян артындан эккелдиргеш, хоюдур дээрбелеткен...

— Федералдыг орук албанын Тывага 2003 чылдың эгезинден бээр тургускан херээ чүл, республикага ооң ажыы чүл? — деп айтырыгга тайылбырны бээр апаар. Тыванның соңгу талада кызыгаары Шивилигден Минусинск хоорайга чедир 260 километр, Минусинскиден Цаган-Тологойга чедир 622 узун дурттуг федералдыг ужур-дузалыг автоорукту Красноярскиниң автоорук албанының ажылдакчылары республиканың мурнуу чүгүнде Цаган-Тологойга чедир холга киир ээлеп алыр дээш сөөлгү он чылдар дургузунда адааннажылгалыг чидиг демиселди чорудуп келген. А бир эвес ол орук Красноярскиниң эргезинге кирер болза, колдуунда Тываны хандырып турар улуг орук республика эргезинден уштунуп, ооң септелгези, ажаалдазы, ажыглалы, хайгааралы баксыраар, аңаа федералдыг акша-хөреңги кайнаар баары билдинмес болур турган. Ынчаарга ол орукту Тыванның эргезинге хевээр арттырарының кара чаңгыс аргазы — федералдыг орук албанын республикага тургузары болган. Ук орукту Тыванның эргезинге арттырып алыр дээш, Салчак-оол Саянович улуг күжениишкиннерни кылган. Россия Федерациязының Транспорт яамызы Тыва Республиканың дилээн деткээн болгаш РФ-тиң Транспорт яамызының автомобиль оруунуң "Енисей М-54 эргелели" деп федералдыг күрүне албан чери 2003 чылдың эгезинден бээр тургустунган, ооң начальнигинге С.С.Санааны томуйлаан. А Тыва автоорук эргелелиниң начальнигинге база тускай эртемниг, дуржулгалыг, мергежилдиг удуртукчу Д.Ч.Ондарны томуйлаан. Ол ооң мурнунда ук эргелелдиң килдис даргазынга ажылдап турган.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ДЗЮДО

ТАТАМИГЕ БИР-ЛЕ ДУГААР

ТР-ниң Ниити болгаш ортумак өөредилге яамызының бичии болгаш элээди ургларның тускайлаттынган олимпийжи курлавырларның спорт школазының ажык бирги чери дээш 1987-89 база 1990-92 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга дзюдо маргылдаазы Кызылда «Автомобилист» спортзалынга болуп эрткен. Маргылдаага Кызыл хоорайның, республиканың кожууннарындан болгаш кожавыс Саяногорск хоорайның мөгелери — ниитизиби-ле 9 команда, 180 хире мөге киришкен.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин Россияның 80 хире спорт школаларынга спортчу дериг-херекселдер садып алыры-биле Президент фондузундан акша үндүрүп берген турган. Өөредилге яамызының спорт школазының директору В.А. Шутов ол акша-биле немец бүдүрүлгениң кылганы татамини азы тускай хевисти дзюдожуларга садып берген. Хоорайның өзүп олурар аныяк мөгелери ол татами кырынга бир-ле дугаар хүрежир аас-кежиктиг болган. Ооң мурнунда бистиң республикага дзюдо мөгелеринге тускай татами-даа турбаан.

Маргылдааның байырлыг ажыдыышкынынга бир хүннү тускайлаан. Ол хүн Дзюдо болгаш самбо федерациязының чаа соңгуткан даргазы Дмитрий Калчанович Доңгак спортчуларга байыр чедирип, спортчу чедиишкиннерни күзеп, моон соңгаар тыва дзюдожуларга улуг дузаны көргүзерин дыңнаткан.

Маргылдаа үезинде.

Бичии ургларның «Эдегей» деп танцы, Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Алаш» деп аас чогаал бөлүктери маргылдааның ажыдыышкынынга идепкейлиг киржип, уран талантызын бараалгаткан.

Маргылдааның ийиги хүнүнде 1990-92 чылдарда төрүттүнген оолдар деңзи аайы-биле хүрешкен. Субудай Куулар (27 кг, Кызыл), Айвар Седен-оол (30 кг, Кызыл), Болат Байкара (33 кг, Кызыл), Шериг-оол Хертек (36 кг, Хандагайты), Андрей Монгуш (39 кг, Хандагайты), Семен Смирнов (46 кг, Саяногорск), Сылдыс Салчак (50 кг, Кызыл) боттарының деңзилеринге чемпионнаан.

Маргылдааның үшкү хүнүнде 1987-89 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга Альберт Монгуш (38 кг, Кызыл), Владислав Донгак (42 кг, Кызыл), Опан Сат (46 кг, Кызыл), Ай-Херел Балчакпан (50 кг, Кызыл), Кежик Бичеоол (55 кг, Улуг-Хем), Вячеслав Донгак (66 кг, Сүт-Хөл), Батыр Орус-оол (73 кг, Кызыл) олар чемпион болган.

Маргылдааның чемпионнары (солагай таладан) Владислав Донгак, Батыр Орус-оол, тренер Вячеслав Монгуш база Ай-Херел Балчакпан.

Бо маргылдаага киришкен чамдык мөгелерни онзалап демдеглезе артык эвес. Кызылдың № 1 школаның тоску классчызы Батыр Орус-оол самбо биле дзюдога Москва хоорайның чемпиону. Ол чоокта чаа Минусинск хоорайга болган маргылдаага үшкү, Саяногорск хоорайга болган маргылдаага бирги черни алган. Ол-ла школаның өөреникчилери Артыш Түлүш, Ай-Херел Балчакпан база-ла Россия чергелиг маргылдааларга удаа-дараа шаңналдыг черлерни ээлеп турар. Кызылдың № 12 школаның өөреникчизи Алик Монгуш Россияның школачыларының аразынга бирги чери дээш болган маргылдаага 146 мөге аразынга (30 кг-ге) 7-8 дугаар черни алган. Ол база эки көргүзүг-дүр.

Кызылда №40 садыгның директору Роберт Доржу дзюдо мөгелеринче улуг кичээнгейни салып, олар маргылдааларже чоруур деп бааргa деткип, харындаа соңгаар хоорайларже өөренип чоруур деп барган оолдарга акша-көпеек-биле үргүлчү дузалап турар. «Чаңгыс демниг Россия» партияның политчөвүлел кежигүнү Анатолий Дамба-Хуурак партияның өмүнээзинден тускай шаңналдарны мөгелерге тыпсып, моон соңгаар өзүп олурар дзюдо мөгелерин деткиирин аазаан.

Маргылдаага «Водоканал», «Тыва хевис» деп унитарлыг күрүне бүдүрүлгелери, «Атой» деп хеп даараар фирмалар болгаш өскелер-даа деткикчи болган.

Дзюдо делегейде көскү сайзырал алган үш спорттуң (бут бөмбүү биле чиик атлетика база) бирээзи болур. Африкада Данзанияның болгаш Чөөн Азияда Иранның мөгелери безин эрткен делегей чемпионадынга киришкеш, чемпион болганнар. Ол дзюдо төөгүзүнде туруп көрбээн болуушкун-дур. Японияда дзюдону үш харлыындан өөредип турар, а Россияның спорт школаларының программазында тос харлыындан эгелеп өөредип эгелээр. Делегейниң сайзыраңгай күрүнелери Япония, Франция, Бразилияда дзюдону күш-культура кичээлиби-ле деңге киирип каан бооп турар. Совет күрүнеиң составынга кирип турган Кавказтың болгаш Прибалтиканың чамдык мөгелери Японияга тускай белеткелди эртип турар. Монаконуң тажызы Альберт чылдың-на дзюдонуң дээди шаңналы дээш улуг маргылдааны эрттирип, тиилекчиге хөй түннүг долларны шаңнал кылдыр тыпсып турар. 2004 чылда сес күрүнеге дээди шаңналдыг маргылдаалар эртер деп турар. Россияның Президентизи В.В.Путин дзюдо болгаш самбону он үш харлыында хүрежип эгелээн, спорт мастери болгай. Амгы үеде РФ-тиң Президент кубогу дээш дзюдога тускай маргылдааны Россияда чыл санында эрттирип турар.

Тыва мөгелер кедизи барып дзюдо талазы-биле делегей ареназынга алдаржый бээр үе чедип кээр дээрзинге идегеп каалыңар.Ол чүгле федерацияның ажылындан болгаш тренерлерден кончуг хамааржыр.

Иван ХЕРЛИИ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТР-ниң прокуратуразында

ӨЛҮРҮҮШКҮН ХЕРЭЭН ИЛЕРЕТКЕН

Хөй-ниитиниң килеңнээшкинин болдурган дерзии өлүрүүшкүн херээн илереткен. Март 10-да Красноармейская кудумчузунда № 168 бажыңның подвалындан бижек-биле балыглааш, солагай талакы кулактарын одура кезип аппарган өлүг үш кижиниң мөчүзү тывылган. Херек үүлгеткен черге республика прокурору К.И. Кудряев чорааш, дерзии үүлгедиг херээн хууда контрольга алган. Амгы үеде өлүрүкчүлерни туткан, истелге чоруп турар.

ТР-ниң прокуратуразының аар херектер истээр килдизиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Э.В. Орешков бо херекке холбаштыр айтырыгларга мынчаар харыылаан:

— Эдуард Владимирович, Кызылда дерзии өлүрүкчү тыптып келген, өлүрген кижилериниң кулактарын кезип алган чыып чоруур деп чугаа нептерээн, өлүрүкчүнү туткан ирги бе?

— Эгезинден эгелээли. Өлүрүүшкүн болган хүнде республика прокурорунуң оралакчызы Б.М. Бадмаев прокуратура истекчилериниң аразындан истелге бөлүүн тургускан. Ол бөлүктү И.И. Успун баштаан. Ук бөлүк ТР-ниң ИХЯ-ның, Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң, Тожу КИХЭ-ниң оперативтиг төлээлери-биле бир демниг ажылдаан. "Чер адааның чурттакчыларының» аразынга шош-содаа үезинде өлүрүүшкүн болган деп каразыг бадыткаттынган.

Апрель 5-те Тожу тайгазынга Анатолий Чирбитти болгаш Алексей Ховалыгны тудуп хоругдаанывысты К.И. Кудряевке дыңнаткан бис. Кем-херек үүлгедиишкининге киришкенин бадыткап турар өчүктү олар берген. Олар ам — хоругдалда.

—Өлүрүүшкүннү кымнар кылганыл,чылдагааны чүү ирги?

—Алексей Ховалыг—ажыл болгаш чурттаар чер чок кижи. Ол бир бажыңның подвалынга «киир бижидип» алган, аңаа Андрей Барынмаа үргүлчү кирер турган. Ол Алексей Ховалыгның бок төгер черден тып алган сапык идиин болгаш хөректээш тонун «чээп» алган. Эзирик эрлерниң аразынга маргылдаа оон үнген. Ол өйде подвалга Чечен Республикага ийи катап командировкалап чораан ОМОН дайынчызы турган Анатолий Чирбит кире берген. Ол1998 чылда кеземче херээнге база кирген, ынчалза-даа агартканы кижи. ОМОН дайынчызының шынзылгазын дөрт чыл бурунгаар дужааган турган.

Март 10-да подвалга Чирбит бижээ-биле Андрей Барынмааны болгаш ооң кадайын элээн каш катап шашкаш, балыглаан. Ооң соонда «кел дивээн аалчылар» подвалды каапкаш, арагалаарын уламчылап турган.Ол үеде подвалга артып калган кижилер оларның арнын таныыр болганда, шагдаа черинге билдиртип болур деп сезиг башка кирген. Херечилерни узуткаар деп түннел кылган. Удатпаанда Анатолий Чирбит үнүп келгеш, херекти «бүдүргенин» дыңнаткан. «Чүнүң-биле бадыткаар сен?» деп Алексей Хомушку оон айтыргаш, боду подвалче кире берген. Бадыткал кылдыр ол өлүрткен ийи херээженниң болгаш бир эр кижиниң солагай талакы кулактарын көргүскен.

Каразыттырганнар байысаалга үезинде база бир өлүрүүшкүн кылганын билингеннер. Истелге бөлүү оларның айтып бергенин езугаар хемниң ол чарыкы талазында дачадан Валерий Иванович Баргундосовтуң мөчүзүн тыпкан, ооң солагай талакы кулаан база одура кезип каан болган.

— Каразыттырганнарны Тожудан туткан утказы чүл?

— Кызылдан машина дозуп, чадаг кылаштажып, Хам-Сыраже бар чорааш 4 хонганда, оларны туткан.Олар өлүрүүшкүн кылгаш, ялага онаажырындан чайлаарыбиле Иркутск областче азы Кыдатче чаштынып кирер бодаанар. Олар дезип чоруурда, өлүрүүшкүн үезинде аңаа турган ийи херээженни база эдертип алганнар. "Бир эвес кайы бирээңер безин чорбас болзуңарза, беш дугаар мөчүнү көөр силер» деп кыжанып турган.

Амгы үеде каразыттырганнар — истелге черинде. Херек талазы-биле экспертизаны чорудуп турар. Чирбит биле Хомушкуну удавас судка киирер.

Василий КРИВДИК.

"ЭХНАТОН" БААЗАНЫҢ БАРААННАРЫ

Бир шоодай дээди сорттуң далганы 210 рубль, Алтайның бирги сорттуң 180, ийиги сорттуң 100 рубль өртектиг далганнарын садып турар. Ол ышкаш килограммның өртээ 1 рубль 72 көпеек оодурбаны (үүрмектээн тарааны), шоколад, конфеттерни, иристи, 31 рубльден өрү өртектиг карамель конфеттерни садып турар. Печеньелерни Абаканның өртээ-биле садар. Шоодай чигир өртээ — 925 рубль. Он чуурга — 17 рубль.

АДРЕЗИ: Загородный переулок, 19 "а". "Эхнатон" бааза. **Телефону: 5-38-40.**

ШЕРИГ КОМИССАРЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

РФ-тиң Камгалал яамызының күсели-биле хөөр тураскаалдары кылыры-биле 1993 чылдың январь 1-ден бээр өлген Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, өске күрүнелериниң девискээринге дайын чорудулгаларының киржикчилериниң, шериг албанының хоочуннарының аттарын тодараткаш, оларга хөөр тураскаалдарын тургузары-биле чагыгларны өлген кижилериниң төрелдери, таныштары, кожалары Кызыл хоорайның шериг комиссарынга киирерин дыңнаттывыс.

Келир чери: Рабочая кудумчузу 9, Кызыл хоорайның шериг комиссариады, кабинет дугаары 14. Телефону 3-08-20.

Кызыл хоорайның **Калинин кудумчузунда № 24 "б" бажыңның 24 дугаарлыг квартиразын садып тур мен.** Ыяш коробкалыг эжиктиг, 10 кг газ баллоннуг, "Кама" деп моторлуг квартира чүве. **Айтырар телефону:** 5-69-95, 18 шак соонда долгап болур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7913. Чагыг 43.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.